

היסוד המקראי הסמוי בלשונו של עגנון

מאת

יוחנן ברויאר

פ ת י ח ה

יסוד סגנונו של עגנון הוא לשון חז"ל. על אף ההסתייגויות הנשמעות לפרקים מקביעה זו,¹ ואף על פי שכמה מסיפוריו כתובים בסגנונות אחרים,² אין ספק שסגנונה של לשון חז"ל הוא השולט ביצירתו והוא מעמודי התווך של סגנונו המיוחד. על בחירתו בלשון זו העיד הוא עצמו: 'לפי שהלכותיהם בלשון המקרא נאמרו, כמו שנמסרו להם איש מפי איש מפי יהושע בן נון ואינם בקיאים בלשון הגמרא שלנו, הייתי חושש שמא יטעו בלשוני, שהיא מושתתת על לשון חכמים, ואם אומר להם דבר תורה לא ירדו לעומקו, לכך לא הלקחתי עצמי אצלם'.³

עם זאת גם ביסויים מקראיים וזכרי פסוקים מבצבצים בכתיבתו בכל פינה.⁴ והרי כמה מקרים לדוגמה: 'אף גם בארץ אויבינו' (עמ' 14) – 'ואף גם זאת בהיותם בארץ איביהם' (וי' כו 44); 'קולות מים רבים אדירים עולים מתחתיתו של ים' (עמ' 79) – 'מקלות מים רבים אדירים משברי ים' (תה' צג 4); 'לא ביקש יצחק חברנו גדולות' (עמ' 85) – 'זאתה תבקש לך גדלות אל תבקשי' (יר' מה 5); 'מפני חמת המציק' (עמ' 88) – 'יש' נא 13; 'נתנה הארץ יבולה והכרמים הבשילו אשכולותיהם ענבים. התענגו על רוב שלום והוציאו לחם מן הארץ'

1 ראה למשל: ח' רבין, 'הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון', ד' סדן וא"א אורבך (עורכים), לעגנון שי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 234; הג"ל, 'מה הייתה תחיית הלשון העברית?', הג"ל, חקרי לשון, בעריכת מ' בר-אשר וב' דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 370–371.

2 כגון 'בדמי ימיה', 'חופת דודים', 'עם לבי' ו'כפורים', הכתובים ברוח לשון המקרא.

3 ש"י עגנון, לפנים מן החומה, ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 180.

4 מחקר זה מבוסס על הסיפורים 'סיפור פשוט' (על כפות המנעול, עמ' נה–רעב) ו'תמול שלשום'. הכתבים מובאים לפי המהדורה: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ירושלים ותל אביב תשכ"ז. מראי מקום ב'סיפור פשוט' יסומנו באותיות, ומראי מקום מ'תמול שלשום' יסומנו בספרות, כסימון העמודים במהדורה. יצירות אחרות יוזכרו בפירוש בשמן.

(עמ' 88) – 'נתנתה הארץ יבולה' (וי' כו 4), 'הבשילו אשכלתיה ענבים' (בר' מ 10), 'התענגו על רב שלום' (תה' לו 11), 'להוציא לחם מן הארץ' (תה' קד 14); 'אחד הוא אולי רבינוביץ חברנו' (עמ' 92), 'אחת היא ירושלים' (עמ' 331) – 'אחת היא יונתי תמתי' (שה' שו 9); 'שבין לילה צץ בית חדש' (עמ' 99) – 'שָׁבֵן לילה היה' (יונה ד 10); 'שמח וטוב לב' (עמ' 139) – אס' ה 9; 'תימור של אבק עולה עד לב השמים' (עמ' 396) – 'וההר בער באש עד לב השמים' (דב' ד 11).

המקרים הללו לשונם המקראית נתקיימה בהם ולכן הם שייכים ליסוד המקראי הגלוי בכתיבתו של עגנון.⁵ אך לעתים קרובות חל בביטוי המקראי שינוי, וזה קירבו ללשון חז"ל, כגון שחלקו הוחלף במילה המשמשת בלשון חז"ל או שנשתנתה צורתו לפי כללי לשון חז"ל. בביטויים כאלה נערך למעשה תרגום מלשון המקרא ללשון חז"ל. השינוי שנעשה בהם מעמעם ומסתיר את אופיים המקראי, ולכן הם מייצגים את היסוד המקראי הסמוי בכתיבתו של עגנון.

במאמר זה יתוארו דרכי התרגום שנהג בהן עגנון. יידונו כאן גם שיבוצי פסוקים וגם קווים קבועים. אף שמבחינות אחדות ראוי להבדיל ביניהם, כאן הם יידונו כאחד, שכן לנושא הדיון כאן אין ביניהם כל הבדל. המיון ייעשה לפי דרכי התרגום בלבד.⁶ התופעה של תרגום ביטויים מקראיים ללשון חז"ל ממחישה את חושו הלשוני החד של עגנון, שהיה בקי לא רק בלשון המקרא ובלשון חז"ל אלא גם בהבדלים שביניהן. ההתבוננות בשינויים מלמדת הרבה על הבדלי הלשונות, ולעתים רק העיון חושף את שורש השינוי.

5 לא אדון כאן בסיבות להופעת היסוד המקראי הגלוי בכתיבתו של עגנון. לעתים הוא בא כדי לשוות לקטע אופי מיוחד, כגון חיקוי לדמויות שזו דרך ביטויין; ראה: 'מנצור, עיונים בלשוננו של ש"י עגנון, תל אביב תשכ"ט, עמ' 249. וראה מאמרי 'חילופי סגנון בכתיבתו של עגנון על פי "תמול שלשום"', מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 105–139. אך יש עוד סיבות, והדבר טעון דיון לעצמו.

6 לפי אופי הנושא ברור שיובאו כאן הרבה מקרים של שיבוצי פסוקים המשוקעים בכתיבתו של עגנון. לא אדון כאן בתפקידם בעלילה ובהיבטים אחרים המעניינים כשלעצמם אלא רק בדרכי תרגומם ללשון חז"ל. במובאות בכתיבי עגנון, בדרכי הבאתן ובתפקידן בעלילה עסקו חוקרים רבים אגב ניתוח ספרותי של סיפורים מסוימים. דיון ממוקד בנושא זה ראה: ש' ורסס, 'ויקתו של עגנון למורשת ספרותנו', הנ"ל, ש"י עגנון כפשוטו, ירושלים תש"ס, עמ' 121–212; ד' לנדאו, 'מסגנון למשמעות בסיפורי ש"י עגנון, תל אביב תשמ"ח, עמ' 145–157; ע' עבאדי, 'דרכי שימוש במובאות מהמקורות ב"הכנסת כלה" לש"י עגנון', מחקרים בלשון, ה-1 (תשנ"ב), עמ' 579–596. המהדורה הטובה ביותר מכתבי עגנון שיש בה הפניה שיטתית אל מקורות מובלעים ראה: א' הולץ, 'מראות ומקורות: מהדורה מוערת ומאורית של הכנסת כלה לש"י עגנון, ירושלים ותל אביב תשנ"ה. דרכי שינוי של מובאות נדונו אצל לנדאו (שם), עמ' 155–157; עבאדי (שם), עמ' 579–590. אך לא מצאתי תיאור של סוג השינוי הנדון כאן, תרגום המובאות ללשון חז"ל. אגב אעיר כי לדברי עבאדי 'ההנמקה העיקרית [לשימוש במספר כה גדול של מקורות] היא, שעולם השיח [...] הוא עולמם של יהודים שאורח חייהם מושתת על התורה' (שם, עמ' 593). הדבר נכון רק למובאות המוצגות בפירושו כמובאות, אך לא לשיבוצים, שהם יסוד של קבע בכתיבתו השגורה של עגנון.

הופעת יסוד מקראי סמוי בכתיבתו של עגנון מוכיחה שגם הבוחר בלשון חז"ל אינו יכול להימלט מן המקרא. המקרא טבוע עמוק כל כך בכתיבה העברית עד שהוא דוחק עצמו וצף ועולה גם בכתיבתו של מי שסייג עצמו ממנו, וגם בשעה שאין הוא מבקש להבליטו. ועוד דבר גורם לכך, והוא שאופייה של לשון חז"ל קצר וענייני מדי ואין בה כדי לספק די יסודות פואטיים.⁷ לפיכך אין הכותב יכול למנוע עצמו מלהיזקק ללשון המקרא, העשירה בביטויים של שירה. ועם זאת ההחלטה לתרגם ביטויים מקראיים ולהלבישם בלבוש של לשון חז"ל מדגימה יותר מכול את דבקו של עגנון בלשון חז"ל, שלא רק יצר בה אלא אף יצק לתוכה מקורות שלשונם המקורית אחרת היא.⁸

תרגום מילה או מילית מקראית למקבילתה מלשון חז"ל

מילים

בסעיף זה יובאו ביטויים מקראיים שהוחלפה בהם מילה מקראית במקבילתה המשמשת בלשון חז"ל.

אהבה < חיבה: (א) 'הרימונים האדומים רצופים חיבת יופי' (עמ' 397). 'רצופים חיבת יופי' על פי 'ותכו רצוף אהבה' (שה"ש ג 10), בשינוי 'אהבה' ל'חיבה' על דרך לשון חז"ל. 'חיבה' אינה מופיעה במקרא. עצם הביטוי 'הרימונים האדומים רצופים' ניטל מן הדרשה 'כפלה הרמון רקתך, רקנין שבכך רצופין מְצוֹת ומעשים טובים כרמון הזה' (שיר השירים רבה ד, ג, ובדומה בעוד מקומות), שעולה ממנה שהרימון רצוף. הביטוי 'הרימונים [...] רצופים חיבת' נוצר אפוא משרשור של הדרשה עם הפסוק בצירוף המרת אהבה < חיבה.⁹

(ב) 'אהבת ריעים וחיבת חברים' (עמ' 241). הביטוי 'אהבת ריעים' נוצר על פי 'ואהבת לרעך כמוך' (וי' יט 18); 'אהבת רע' (הו' ג 1), ואילו 'חיבת חברים' הוא תרגומו.¹⁰

אחים < חברים: 'הירשל רצוי לכל חבריו' (עמ' קעט) – 'יהי רצוי אחיו' (דב' לג 24); 'רצוי לרב אחיו' (אס' י 3). בעיקר הפסוק מאסתר מזההד בדברי עגנון, משום ש'רב' ו'כל' שתיהן משדה סמנטי אחד.¹¹ בלשון המקרא 'אח' מציינת לעתים קרובות רעות, ואילו בלשון חז"ל 'חבר' רגילה יותר בשימוש זה, אף ששתי המילים קיימות בשני הרבדים.¹²

- 7 ראה ג' שלום, 'ש"י עגנון: אחרון הקלסיקאים העבריים?', הנ"ל, עוד דבר, בעריכת א' שפירא, תל אביב תש"ן, עמ' 354.
- 8 רוב הדוגמות להלן מסווגות לפי סעיפי הלשון. אבל בסעיף 'תרגום רצוף' הובאו תרגומים של ביטויים ארוכים המשתייכים לכמה סעיפים, והעדפתי להביאם בשלמותם ולא לפצלם בין הסעיפים.
- 9 שלוש דוגמות לשרשור ראה: עבאדי (לעיל הערה 6), עמ' 589–590.
- 10 הכפלת הביטוי נובעת ממנהגו הרגיל של עגנון לצרף ביטוי מקראי עם מקבילו מלשון חז"ל, כגון 'לא התאוונן ולא קבל' (עמ' 194); 'תמידים ומשתוממים' (עמ' 222) ועוד הרבה, ועל כך במקום אחר.
- 11 ואולי גם דרשה זו עומדת ברקע: 'רצוי לרב אחיו, לרוב אחיו ולא לכל אחיו' (בבלי, מגילה טז ע"ב).
- 12 במשנה למשל המילה 'אח' בתפקיד זה משמשת רק בפנייה: 'שמעאל, אחי' (עבודה זרה ב, ה; ידים

מכאן נובע גם תרגום אופייני: 'וחי אחיך עמך – חייך קודמים לחיי חבירך' (ספרא, בהר ה, ו מהדורת וייס, דף קט ע"ג).

אנה < להיכן: 'להיכן ילך ולהיכן יפנה' (עמ' 26) – 'אנה הלך דודך היפה בנשים אנה פנה דודך' (שה"ש ו 1).¹³

אנוכי < אני: 'לא צורף נחושת אני ולא קושר ספרים אני' (בלבב ימים, אלו ואלו, עמ' תפז–תפח) – 'לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי' (עמ' 14). עקב המרת 'אנוכי' ב'אני' לא נותר כל יסוד מקראי במשפט של עגנון, אך המבנה מורה בבירור על מקורו המקראי.

דרש < שאל: 'הירשל לא שאל ברופאים' (עמ' קצט), 'חלה והלך לאירופא לשאול ברופאים' (עמ' 68) – 'לא דרש את ה' כי ברפאים' (דה"ב טז 12).¹⁴ אף על פי שהפועל 'דרש' משמש בלשון חז"ל, אין הוא נוהג עוד בהוראת 'שאל, חקר, בחן' או 'חיפש' אלא בעיקר בהוראת 'ביאר ופירש את הכתובים על דרך הדרש והאגדה', לפיכך הומר ביד עגנון ב'שאל'.

חזקי מצח < עזי מצח: 'חזקי לב ועזי מצח' (עמ' 205). יסודו של ביטוי כפול זה בפסוק המקראי 'חזקי מצח וקשי לב' (יח' ג 7). הביטוי כאן שומר במדויק על המבנה שבפסוק: שני צירופי סמיכות הפותחים בשם בריבוי המציין חזק שהראשון שבהם הוא 'חזקי'. שני הצירופים מסתיימים במילים 'לב' ו'מצח', אלא שהוחלפו מקומותיהן, וכאן הסדר הוא 'לב' תחילה ואחריה 'מצח'.¹⁵ כך נוצר כאן הביטוי 'חזקי לב', שאמנם אינו מופיע בפסוק זה אבל מופיע במקום אחר: 'והבנים קשי פנים וחזקי לב' (יח' ב 4). בצירוף הסמיכות השני, שלפי זה היה אמור להיות 'קשי מצח', הוחלפה המילה 'קשי' ב'עזי', וכך נוצר הביטוי 'עזי מצח', המשקף את הביטוי הקיים רק בלשון חז"ל 'עזות מצח' (בבלי, קידושין ע"ב), ואולי הרצון להחזירו הוא שגרם לכל ההחלפה.¹⁶ עם זאת עצם הצירוף החדש 'עזי מצח' אינו בולט בחידושו ונראה מקראי, לפי שהוא מזכיר צירוף מקראי אחר שבו 'עזי' נסמכת – 'עזי נפש' (יש' נו 11), וכן 'עז פנים' (דב' כח 50 ועוד). מצד התוכן יש להעיר שבפסוק

ד, ג); 'אחינו, אנשי המקום פלוני, באתם לשלום' (ביכורים ג, ג); 'הוקן שבהן אומר לפניך דברי כבושין, אחינו, לא נאמר באנשי נינוה' וכו' (תענית ב, א), וכן בדרשת הפסוק: 'עד דרוש אחיך אותו – עד שתדרוש את אחיך אם רמאי הוא' (בבא מציעא ב, ז); ורק פעם אחת בשימוש חופשי: 'א"ר יהושע הריני כמשיב על טרפון אחי' (ידיים ד, ג).

13 במקום אחר הביטוי כבמקורו: 'אנה הלך יודיל אנה פנה?' (הכנסת כלה, עמ' רעו).

14 במקום אחר הביטוי כבמקורו: 'סוסי חלתה והלכתי לדרוש ברופאים' (עמ' 424).

15 לפעמים נדמה שעגנון החליף את הסדר רק לשם שעשוע, כגון במקרה זה, שהוחלף בו סדר המרכיב הראשון: 'העצבות שמדאיבה את העינים ומכלה את הנפש' (עמ' רלו). במקרא הביטוי הפוך: 'מכלות עינים ומדיבת נפש' (וי' כו 16); 'וכליון עינים ודאבון נפש' (דב' כח 65). במקום אחר המבנה כבמקרא: 'והיו מכלים את עיניהם בלא אור ומדאיבים את נפשם בלא אור לגשימה' (עמ' 197).

16 כך נוצר כאן מבנה של שני צירופים, האחד מקראי, 'חזקי לב', האחר מלשון חז"ל, 'עזי מצח'; השווה לעיל הערה 10.

שביחזקאל מדובר על בית ישראל, ואילו אצל עגנון מדובר על הגרמנים. הצד השווה שבהם ששניהם עמים, ועם זאת יש בכך יסוד פרודי משהו.

יחדי'ו < כאחד: 'וכשהיו מתקבצים כאחד' (עמ' 83). 'כאחד' בלשון חז"ל היא תחליפה של 'יחד' או 'יחדיו' המקראית, ו'מתקבצים כאחד' בנוי בתבנית 'שלושה שאכלו כאחד' (משנה, ברכות ז, ד). אבל הפועל 'נְקַבֵּץ' או 'הִתְקַבֵּץ' בלשון חז"ל די בו כדי להביע את ההתאחדות, ולכן לעולם 'כאחד' אינה מופיעה עמו, כגון 'נתקבצו כל מלכי כנען ובאו ונלחמו עם ישראל' (מכילתא דרבי ישמעאל, שירה ט [מהדורת הורוביץ – רבין, עמ' 148]).¹⁷ לעומת זאת במקרא לאחר הפועל הזה נוספת 'יחדי'ו': 'ויתקבצו יחדו להלחם עם יהושע' (יהו' ט 2); 'כל הגוים נקבצו יחדו' (יש' מג 9); 'בהקבץ עמים יחדו' (תה' קב 23). נראה אפוא שהנהוג כאן הוא כבלשון המקרא, ורק 'יחדי'ו' הוחלפה ב'כאחד'.

לקח < נטל: 'ונטל לעצמו מועד' (עמ' 331) – 'כי אקח מועד' (תה' עה 3). הפועל 'נטל' משמש בלשון חז"ל בהוראתו של 'לקח' המקראי.¹⁸

נשא < נטל: 'נטל הוא את רגליו והולך לשער שכם' (עמ' 428) – 'וישא יעקב רגליו וילך ארצה בני קדם' (בר' כט 1). הביטוי 'נשא רגליו' מופיע רק בפסוק זה, ותורגם בידי עגנון: 'נטל רגליו'. 'נטל רגליו' אינו קיים בלשון חז"ל ונוצר כאן רק מתוך תרגום הביטוי המקראי.¹⁹ תרגום 'נשא' ל'נטל' קיים גם בספרות חז"ל, כגון 'לא חמור אחד מהם נשאתי, אם נטל חמור שלהם מה שנה מן הליסטים' (שמות רבה ד, א [מהדורת שניאן, עמ' 144]). גם הביטוי 'נשא אישה' מתורגם בספרות חז"ל לעתים 'נטל אישה': 'והוא יוצא למלחמה ונהרג ואני נוטל את שרי אשתו' (בראשית רבה מא, ח [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 413]),²⁰ וגם הביטוי המקראי 'נשא עיניו' מופיע בספרות חז"ל המאוחרת בצורה 'נטל עיניו', כגון 'נטל עיניו וראה עשן בית המקדש עולה' (פסיקתא רבתי כו).²¹ את הרקע לתרגום של עגנון אפשר להסביר בשתי דרכים. אפשר ש'נשא' נתפס בהוראת 'לקח', שהרי בלשון המקרא הפועל 'נשא' מציין גם לקיחה (כמו בפסוק 'לא חמור אחד מהם נשאתי' [במ' טז 15] שנוכר

17 אך יש לעתים 'למקום אחד': 'נתקבצו כולן למקום אחד' (בבלי, סנהדרין סח ע"א).

18 'קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 55. במאמר זה הציונים לספרות המחקר בלשון חז"ל אינם מכוונים למיצוי אלא להדגמה, שכן חקר לשון חז"ל אינו מטרתו של מאמר זה.

19 ביטוי דומה, אך במבנה שונה, מופיע במקור זה: 'נטל הקב"ה רגלי יעקב אבינו והעמידן בים, אם/ לו ראה ניסים שאני עושה עם בניך, הו"ד [הדא הוא דכתיב] בצאת ישראל ממצרים' (בראשית רבה צב, ב [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1139]). המבנה כאן שונה, משום שנושא הפועל 'נטל' אינו בעל הרגליים. עם זאת צריך עיון אם אין כאן רמז לפסוק 'וישא יעקב רגליו', אף על פי שלא נזכר כאן.

20 וכן 'אף אשתך שנטלת אסורה היא לך' (שמות רבה לג, ה); 'למחר אדוני מגרש את אשתו ונוטלי לאשה' (שיר השירים רבה א, ג).

21 יסודו כבר בארמית המקראית: 'עייני לשמיא נטלת' (דנ' ד 31). וכן אצל עגנון: 'נטלתי עיני וראיתי' (הכנסת כלה, עמ' יט).

לעיל),²² ואם כן בלשון חז"ל הפועל 'נטל' משמש גם כנגדו. אך אפשר שהרקע שונה: אפשר ש'נשא' נתפס בהוראת 'הרים' (ומסתבר שזה פשוטו של הביטוי), ו'נטל' משמש כאן בהוראה זו. זו הסיבה לתרגום אונקלוס, שתרגם 'וישא יעקב רגליו' – 'נטל יעקב רגלוהי', שכן בארמית 'נטל' פירושו 'הרים'. כאשר תורגם כאן 'נטל רגליו' קשה אפוא לדעת אם 'נשא רגליו' נתפס בהוראת 'לקח רגליו', או להפך, הפועל 'נטל' משמש בהוראת 'הרים' (כבמקרא²³ וכבארמית).

מְפַיֵק < מְפונק: 'מפונק מנוער לא היה ר' חיים רפאל' (עמ' 532) – 'מְפַיֵק מְנַעַר עבדו' (מש' כט 21). השורש פנ"ק נקרה במקרא רק בפסוק זה ובצורה 'מְפַיֵק', ואילו בלשון חז"ל הצורה 'מפונק' מזדמנת כמה פעמים, כגון 'אם היה מרוכך, מעודן, מפונק' (מכילתא דרבי ישמעאל, נזיקין ח [מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 278]). עצם הביטוי אפוא מקראי אבל נשתלה בו מילה מלשון חז"ל.²⁴

מְצִיק < מְצִיקים: 'פרנץ יוסף קיסר שפרס חסדו על רוב יושבי ארץ ישראל האשכנזים וקיבל אותם תחת חסותו להגן עליהם מפני חמת המציקים' (עמ' 218). מקור הביטוי בפסוק 'מפני חמת המציק' (יש' נא 13), אבל 'מציק' שונתה לריבוי לפי לשון חז"ל, 'ש'מציקים' כמעט תמיד מציינת בה אומה זרה המחזיקה בארץ ישראל: 'אלו מציקים שהחזיקו בה בארץ ישראל' (ספרי דברים שיו [מהדורת פינקלשטין, עמ' 361]); 'שהראהו ארץ ישראל מיושבת על שלוותה, וחזר והראהו מציקים המחזיקים בה' (ספרי דברים שנו [שם, עמ' 425]) ועוד.²⁵ כאן הכוונה לתורכים, אדוני הארץ בימים ההם.

שמים < שמי מרום: 'אלקים בשמים יושב בשמי מרומי ומשחק עם בניו' (עמ' רמו) – 'יושב בשמים יִשְׁחֶק' (תה' ב 4). הביטוי 'שמי מרום' אינו במקרא²⁶ ונפוץ בלשון חז"ל, כגון 'כיון שראו אש חדשה שירדה משמי מרום' (ספרא, שמיני [מהדורת וייס, דף מד ע"ד]). המרת 'יִשְׁחֶק' ב'מִשְׁחֶק', כלומר קל בפיעל, כרוכה כאן גם בשינוי סמנטי, ולכן אין למנותה.²⁷

22 ש' יפת, 'חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים', לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 176–178.

23 'יִנְטֵלֵם וינשאם כל ימי עולם' (יש' סג 9).

24 סיווגתי דוגמה זו כאן ולא להלן במסגרת חילופי צורות, משום ששינוי בינוני פעיל לסביל אינו מאפיין שינוי מלשון המקרא ללשון חז"ל. הבינוני הפעיל מתאים בפסוק המצוטט, והבינוני הסביל מתאים במשפט של ענגון, אלא שהמילה 'מפונק' עצמה לקוחה מלשון חז"ל. השינוי אפוא אינו נובע מכללי תצורה אלא מהכנסת מילה המשמשת בלשון חז"ל. כיוצא בדרך שינוי מציק < מציקים הנדון בסמוך.

25 על פי זה גם פירש רש"י בישעיה שם: 'המציק – מושלי אוה"ע [אומות העולם] המשעבדים בכס'. המילה 'מציקים' אמנם מופיעה גם במקרא: 'והיה כחלום חוון לילה המון כל הגוים הצבאים על אריאל וכל צבִיהָ ומצדתה והמצציקים לה' (יש' כט 7), אולם נראה לי שכאן היא נלקחה מספרות חז"ל, שבה היא מורה בבירור על הגוי השולט בארץ ישראל, כמכוון כאן.

26 אך 'מרומים' מופיעה בתקבולת עם 'שמים': 'הנה בשמים עֲדִי ושהדי במרומים' (איוב טז 19).

27 הסיבה לשיבוץ הביטוי מלשון חז"ל היא כמובן גם הרצון להימנע מחזרה כעין 'אלקים בשמים יושב

שפה < לשון: 'שכל אחד בולל לו לשון אחרת, עד שנבללה ארץ ישראל בשבעים לשון' (עמ' 461) – 'כי שם בלל ה' שפת כל הארץ' (בר' יא 9). בלשון המקרא 'שפה' משמשת לצד 'לשון', כגון 'עמקי שפה וכבדי לשון' (יח' ג 5), ואילו בלשון חז"ל נתקיימה בהוראה זו רק 'לשון'.²⁸

לֹ \langle אֵילו (=הלוואי) – שאילת משמעות: 'אילו היו ציוני עירו רואים אותם בכבוד שכזה!' (עמ' 131). בלשון חז"ל 'אילו' משמשת רק לפתיחת תנאי בטל: 'אילו לא באנו אלא לשמוע דבר זה – דיינו' (בבלי, ברכות טז ע"א); 'אילו עלו ישראל חומה מן הגולה – לא חרב בית המקדש פעם שנייה' (שיר השירים רבה ה, ג). כאן 'אילו' משמשת להבעת משאלה. בלשון חז"ל המילה 'לוואי' נוהגת לצורך זה: 'מי יתן מותנו בארץ מצרים, לְאֵי מתנו בשלשה ימי אפלה של מצרים' (מכילתא דרבי ישמעאל, ויסע א [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 159–160]).²⁹ יושם אל לב שבמובאה זו המצב המתואר הוא היפותטי, כמו במשפט של עגנון, ולכן גם אצל עגנון המילה הצפויה היא 'לוואי'. ואמנם המילה 'אילו' מאפיינת את לשון חז"ל, אולם שימושה החריג כאן נעוץ כנראה במילה המקראית 'לֹ', שיש לה שני תפקידים. האחד לפתיחת תנאי בטל: 'לֹ יש חרב בידי – כי עתה הרגתיך' (במ' כב 29), ובתפקיד זה היא באמת מקבילה ל'אילו'. והתפקיד האחר הוא להבעת משאלה: 'לֹ ישמעאל יחיה לפניך' (בר' יז 18); 'לֹ חכמו ישכילו זאת' (דב' לב 29). כיוון שבתפקיד של פתיחת תנאי בטל המילים משמשות בתפקיד שווה, הועבר ל'אילו' גם התפקיד של הבעת משאלה. כך נמצאת 'אילו' משמשת בשני התפקידים של מקבילתה המקראית, והרי זו שאילת משמעות.³⁰

בשמים'. הביטוי 'אלקים בשמים' כידוע נפוץ מאוד ב'סיפור פשוט'. נראה לי שכאן חשוב גם הרימוז לפסוק, שכן מדובר בהירשל שאינו אוהב את בנו והקב"ה מהפך את לבו לאהבה אותו, ושלושה פסוקים אחרים הפסוק הנרמז נאמר 'ה' אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך'.

28 להוציא הביטוי 'שפה רפה', כגון 'ואין שאילת שלום לחבירים בתשעה באב, ולהדיסות בשפה רפה' (תוספתא, תענית ג, יב [מהדורת ליברמן, עמ' 341]). שרק בו משום מה נתקיימה 'שפה' בהוראה זו. הביטוי 'בלל לשון' מופיע גם בארמית של התלמוד: 'דהוה בייל לישני ודריש' (בבלי, מנחות סה ע"א), ושמא אף הוא מושפע מן הפסוק המקראי.

29 מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 177.

30 וראה: מנצור (לעיל הערה 5), עמ' 47. לאמתו של דבר שימוש 'לֹ' בשני התפקידים מורה שיש קרבה ביניהם. לדברי סגל פשר הקרבה הוא ש'תנאי שלא נתקיים היה מעיקרו גם פסוק של משאלה, כל' [ומר] שהמדבר הביע את רצונו שהלואי והיה התנאי מתקיים' (סגל [שם], עמ' 236). אולם הסברו אינו יפה למקרה שהדובר אינו רוצה בקיום התנאי, כגון 'לֹ תִפֵּץ ה' להמיתנו לא לקח מידענו עליה ומנחה' (שופ' ג 23). לפיכך נראה לי שההתפתחות הייתה הפוכה: הבעת המשאלה מוצאה בתנאי בטל שהושמטה ממנו הסיפה, ושיעורה 'לֹ קרה כך וכך – מה טוב' (כעין 'ועתה אם תִּשָּׂאתם' [שמ' לב 32] ללא סיפה; ראה: Y. Breuer, 'Three Midrashim and Their Exegetic Method', *Hebrew Studies* 45 [2004], p. 191). ואולם על אף הקרבה שבין התפקידים, למעשה 'אילו' אינה משמשת בלשון חז"ל בתפקיד של משאלה. הסיבה לכך היא שתוספת 'אֵן' = 'אם' שנוספה ב'אילו' משייכת אותה אל התנאי ומפקיעה אותה מן המשאלה. עם זאת יש לשקול את האפשרות שהשינוי כאן נוצר מאליו

סוג אחר, שיש בו קרבה מסוימת לסוג שנדון כאן, הוא ביטוי שנוצר מהרכבת ביטוי מקראי עם פירושו בדברי חז"ל, למשל 'והחסידים שכרו לו עגלה מחופה כמין סוכה' (הכנסת כלה, עמ' ט). הביטוי 'עגלה מחופה' אינו במקורות, ונוצר מהרכבת הביטוי 'עגלת צב' (במ' ז 3) עם פירושו 'אין צב אלא מחופים' (ספרי במדבר מה [מהדרת הורוביץ, עמ' 50]).³¹

מילות יחס

מאחריו < מאחוריו: 'סוניה הביטה מאחוריה' (עמ' 95) – 'ותבט אשתו מאַחַריו' (בר' יט 26). במקרא מילת היחס 'אַחַר' נוטה בכינויים ולכן נפוצה 'מאַחַריו', ואילו מילת היחס 'אחור' אינה מצטרפת לכינויים.³² לעומת זאת בלשון חז"ל מילת היחס 'אחור' מקבלת את כינוי הקניין, ולכן נפוצה בה 'מאחוריו' כנגד 'מאחרי' המקראית; השווה למשל 'יִסַע עמוד הענן מפניהם ויעמד מאַחַרֵּיהֶם' (שמ' יד 19) אל 'מעמידן זקיפין לפניהם ואחרים מאחוריהם' (משנה, סוטה ח, ו). השינוי אצל עגנון אופייני למעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל.

נשא עיניו אל < נשא עיניו ל' / ב' - : הביטויים 'נשא עיניו ל' / ו'נשא עיניו ב' / מופיעים כמה פעמים, בעיקר בהקשר של אישה המחזרת אחר איש או שואפת להינשא לו, או להפך, של איש המחזר אחר אישה. 'נשא עיניו ל' / 'יש שאחת מן הבנות נושאת עיניה לרבינוביץ ומחזרתן [...] יש שאחת מן הבנות נושאת עיניה ליצחק ומחזרתן, שיצחק צנוע ואינו נושא עיניו לאשה' (עמ' 89). 'נשא עיניו ב' / 'שמימי לא נשא עיניו באשה' (עמ' עח); 'שמימיה לא נשאה עיניה באיש אחר' (עמ' 452). שלא בהקשר כזה: 'שמימי לא נשא טפליצקי עיניו באדם' (עמ' 458). שני הביטויים זה לצד זה: 'ובשעת ישיבתם הם נושאים עיניהם בבנות הבית. זה נושא עיניו לזו וזה נושא עיניו לזו' (עמ' 134). שני הביטויים כפי שהם אינם קיימים במקורות. במקרא הביטוי הקבוע הוא 'נשא עיניו אל', כגון 'אשא עיני אל ההרים' (תה' קכא 1).³³ לעומת זאת בלשון חז"ל הביטוי המקביל והדומה הוא 'נתן עיניו ב' / ביטוי זה דומה לביטוי המקראי לא רק במבנהו ובמילה 'עין' המשמשת בו אלא גם בשימושו. למשל שניהם משמשים גם לציון אישה המחזרת אחרי גבר, כמו כאן; השווה 'ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף' (בר' לט 7) אל 'שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר'

מחמת קרבת התפקידים, גם ללא הרקע של 'לו' המקראית.

31 הובא בפירושו רש"י למקום, וכן תרגם אונקלוס: 'עגלן כד מחפין'.
 32 הביטוי 'מאחור' מופיע במקרא אך ללא כינויים: 'ארם מקדם ופולשתים מאחור' (יש' ט 11); 'כי היתה אליו פני המלחמה מפנים ומאחור' (שמ"ב י 9). ואילו 'אחור' בנסמך ובכינויים אינה מילת יחס, כגון 'אחריהם אל היכל ה' (יח' ח 16).
 33 פעם אחת 'על': 'ותשא מרום עיניך על קדוש ישראל' (מל"ב יט 22), אבל במקבילה 'אל' (יש' לו 23). והרי שאר המקרים שבמקרא: 'ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף' (בר' לט 7); 'ועיניו לא נשא אל גלולי בית ישראל' (יח' ו 6, 15); 'ואל הגלולים נשא עיניו' (שם 12); 'לא תשא עיניך אליהם' (שם כג 27); 'ועינכם תשא אל גלולכם' (שם לג 25); 'אליך נשאתי את עיני' (תה' קכג 1).

(משנה, נדרים יא, יב).³⁴ נראה ששני הביטויים המשמשים כאן נוצרו בהשפעת לשון חז"ל: בביטוי 'נשא עיניו ל-' חלה המרת אל < ל-, כיוון שבלשון חז"ל 'אל' נדירה ביותר.³⁵ ואילו בביטוי 'נשא עיניו ב-' נשאלה מילת היחס מן הביטוי המשנאי המקביל 'נתן עיניו ב-'.³⁶

מילות שעבוד: המרת מילות שעבוד מקראיות במילית 'ש-' מילות השעבוד 'אשר' ו'כי' נעלמו בלשון חז"ל, ואת מקומן תפסה 'ש-'. גם המילה 'הנה', המציגה פעמים רבות משפט מושא, נעלמה בלשון חז"ל, וגם היא הוחלפה בין השאר ב'ש-'.³⁷

אשר

יש ש' הביטוי 'יש ש-' בהוראת 'לפרקים' נפוץ למדי: 'יש שהיה חולם חלומות חדשים ויש שחלום אחד היה חוזר ונשנה' (עמ' רלה); 'יש שעשה יצחק את מלאכתו יחידי ויש שעשה בחבורה. יש שנשכר לאחר ויש ששכר לו פועל [...] יש שעשה יצחק בשכונה זו, ויש שעשה בשכונה זו' (עמ' 266).³⁷ אין ספק שמקורו של הביטוי במבנה המקראי 'יש אשר', שזו הוראתו: 'ויש אשר יהיה הענן ימים מספר על המשכן על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו. ויש אשר יהיה הענן מערב עד בקר ונעלה הענן בבקר ונסעו' (במ' ט 20–21), אלא שאשר הוחלפה ב'ש-' על דרך לשון חז"ל.³⁸ ואמנם המבנה 'יש ש-' קיים בלשון חז"ל: אף לעתיד לבא יש שיש להם פדיון ויש שאין להם פדיון, אוימות אין להם פדיון' (מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים י [מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 286]).³⁹ אך במבנה המשמש בלשון

34 נראה ששני המקורות המצוטטים כאן הם שגרמו לשימושו של עגנון בביטוי זה לתיאור יחסי ציפיה לנישואין. הביטוי נפוץ בלשון חז"ל.

35 'נמצאת במשנית רק לעתים רחוקות, ועל פי רוב בדיבורים לקוחים מן המקראית' (סגל [לעיל הערה 29], עמ' 163). להלן הופעותיה של 'אל' במשנה על פי 'מאגרים': מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, המדור לספרות עתיקה, מאגרים, א (תקליטור), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ח. על פי פסוקים: 'ומשוח המלחמה בשעה שהוא מדבר אל העם' (סוטה ז, ב, ובדומה שם ת, א, על פי דב' כ 2); 'אל פתח אהל מועד לא הביאו, כל שאינו ראוי לבוא אל פתח אהל מועד אין חייבין עליו' (זבחים יד, א, על פי הפסוק המצוטט); 'שחט את אחת מהן אל כלי חרש על מים חיים' (נגעים יד, א, על פי ו' יד 5, 50); ואולי גם 'שילשלוהו' [אל הים] (יבמות טז, ד) על פי יונה א 12. בביטוי 'להקיש אל': 'להקיש אליה' (בבא מציעא ב, ה); 'להקיש אליו' (תמורה א, ו). וכן: 'שמא יהרגו בדרך וידברו אליו' (מכות ב, ה); 'והבא אל מקדש טמא' (שם ג, ב); 'והבא אל המקדש טמא' (כריתות א, א); 'ומצודה פרושה אל כל החיים' (אבות ג, טז); 'ומצוה בל תעשה אל תבוא אל הנידה' (הוריות ב, ד); 'שיטה שלשיער מקפת מאוזן אל אוזן' (בכורות ז, ב). בשימוש חופשי היא מופיעה אפוא רק שש פעמים.

36 לצד הביטויים הללו הביטוי מזדמן בצורתו שבלשון חז"ל: 'נתן טפליצקי עיניו בה לשאתה' (עמ' 458), וכן הביטוי כפי שהוא פעם במקרא: 'הוא לא נשא עיניו על רבקה' (עמ' 516).

37 וכן למשל בעמ' 54, 137, 475.

38 כיוון שמבנה זה בתפקיד זה יחידאי במקרא, וגם בלשון חז"ל אין לו המשך, נאלץ רש"י לפרשו: 'יש – כלומר ופעמים' (במ' ט 20).

39 וכן: 'כל שחייב בפאה חייב במעשרות, ויש שחייב במעשרות ואינו חייב בפאה' (משנה, נידה ו, ו);

חז"ל 'יש' הוראתה כרגיל והמשפט הפותח ב'ש' מציג את הנושא, כלומר 'יש שיש להם פדיון' פירושו 'יש כאלה שיש להם פדיון'.⁴⁰ לעומת זאת המבנה הנדון כאן מביע 'לפרקים', תפקיד שאין לו במקורות חז"ל.⁴¹ נמצא שהמבנה הוא מבנה הקיים בלשון חז"ל, אלא שקיבל את תפקיד המבנה המקראי המקביל.⁴²

שָׁשׁ: אחרי שם מקום הביטוי 'שָׁשׁ' פעמים הרבה פותח משפט זיקה שהמילה 'שָׁשׁ' משמשת בו בתפקיד של נושא: 'אם לליאופולדשטאדט ששם בתי הכנסיות המפוארים [...] ואם לבית יראתם ששם מורה שעות [...] ואם לבית אוצר הספרים ששם ספר תהלים' (עמ' 22); 'דמומים הגיעו לרחוב הגדול, ששם החנויות הגדולות ובתי קונסוליות ומשרדים ולשכות' (עמ' 96).⁴³ נראה שהתופעה נלקחה מן המקרא, שאף בו במבנה המקביל 'שָׁשׁ' משמשת נושא, כגון 'ארץ החוילה אשר שם הזהב' (בר' ב 11); 'בארץ גשן אשר שם בני ישראל' (שמ' ט 26).⁴⁴ ואמנם גם בלשון חז"ל הביטוי 'שָׁשׁ' פותח משפט זיקה, אולם בלשון חז"ל המילה 'שָׁשׁ' במבנה כזה משמשת בתפקיד של תואר הפועל, כלומר גם ללא המילה 'שָׁשׁ' יש משפט מלא, כגון 'לשער המזרח שעל פתח שער נקנור, ששם משקין את הסוטות' (משנה, סוטה א, ה). לעומת זאת במבנה הנדון 'שָׁשׁ' משמשת נושא. נמצא שהמבנה המקראי הוא שנשאל לכאן בהחלפת אשר < ש.⁴⁵

- ישראל קדושים הן, יש רוצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה' (בבלי, חולין ז ע"ב).
- 40 במקום אחד במקרא 'יש אשר' משמש בתפקיד זה: 'ויש אשר אמרים בנינו ובנותינו אנחנו רב־ים' (נחמ' ה 2), וכן בשני הפסוקים שאחריו.
- 41 'אבן־שושן בערך משנה 'יש אשר', יש ש' הביא בהוראה 1, 'יקרה כ"י, פעמים ש' (שלדעתי היא מקראית בלבד), גם מובאה מספרות חז"ל: 'יש שהוא בורר צרורות כל היום ואינו מתחייב, יש שהוא נוטל כגרוגרת ומיד מתחייב' (ירושלמי, שבת ז, ב [י ע"ב]), אבל לעניות דעתי יש לשייך מובאה זו להוראה 2, 'מצוי או מצויים מי ש', כמו למשל במובאה זו, שרבות כמותה: 'יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם, ויש שהוא כודנו בריחים ויורש גן עדן' (ירושלמי, פאה א, א [טו ע"ג]), שהרי אין הכרח להניח שאדם אחד לעתים עושה כך ולעתים עושה כך. ראה: א' אבן־שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו-תשל"ל [להלן: מילון אבן־שושן], עמ' 996.
- 42 גם המבנה 'יש אשר' מופיע אצל עגנון, אך הוא משובץ בקטע שכולו מנוסח ברוח לשון המקרא, בחיקוי לשון משכילים: 'אך מה תעשי ברדת הברד, הלוא יש אשר יפגע גם בציפור עד אשר לא יהיה בה כח לעוף' (עמ' 158).
- 43 עוד דוגמאות: 'לאויר החצר, ששם בור המים' (עמ' 198); 'בבתי אונגרין [...] ששם כחמשה עשר בתים' (עמ' 266); 'רחוב יפו, ששם בתי בנקים' (עמ' 301); 'למערה אחת גדולה שבסלע החר, ששם מקום קבורה לעולי רגל' (עמ' 564-565).
- 44 וכן: שמ' 17; במ' כא 32; שמ"א ג 3; ט 10; י 5; מל"א ח 21; מל"ב כג 16; כג 20; יה' ח 3; דה"ב 11. נראה שלהבעת דבר זה בלשון חז"ל 'יש' מיתוספת בין מילת הזיקה ל'שם', כגון 'אל יתפלל אדם אלא בבית שיש שם חלונות' (בבלי, ברכות לד ע"ב); השווה (במבנה אחר): 'א' קימרון, 'שיש במקום פלוני = שבמקום פלוני; מבנה ארמי "מאוחר" בתעודות מימי בר כוכבא', לשוננו, נח (תשנ"ה), עמ' 313-315; ד' תלשיר, 'הערה למאמרו של אלישע קימרון "שיש במקום פלוני..."', לשוננו, נט (תשנ"ו), עמ' 175-176.
- 45 בספרות חז"ל, בעיקר המאוחרת, מצאתי היקרויות ספורות הדומות למבנה זה. במקרה אחד הוא

כי

'על יום אתמול שעבר ועל יום מחר שיבוא' (עמ' 106) – 'כיום אתמול כי יעבר' (תה' צ 4). הביטוי 'יום אתמול' מופיע רק בפסוק זה.

והנה

'וככל שהוסיפה לראות ראתה שאמת נכון הדבר' (עמ' 402) – 'והנה אמת נכון הדבר' (דב' יג 15; יז 4).

המרת צורה מקראית בצורה מלשון חז"ל

בסעיף זה יובאו מקרים שמילה, כלומר ערך לקסיקלי, נלקחה מן המקרא, אבל צורתה נשתנתה לצורה הנוהגת בלשון חז"ל.

ביטול צורת הבינוני בסיומת ךָּה

'שוב אינה באה במרכבה מרקדת' (עמ' קנה) – 'ומרכבה מְרַקְדָּה' (נח' ג 2); 'פתאום נטל השעון לעצמו עצה נבערת' (עמ' ריב) – 'עצה נבערה' (יש' יט 11). הביטויים ודאי נלקחו מן המקרא, שהרי אינם מזדמנים בספרות חז"ל. במקרא שתי הצורות קיימות, בלשון חז"ל נתקיימה בבניינים אלו רק הצורה המסתיימת בתי"ו.⁴⁶

בינוני פעול לציון מצב

הבינוני הפעול רגיל לציון מצב בקטגוריות אחדות, וביניהן בפעלים עומדים. תופעה זו קיימת כבר בלשון המקרא אך נתגברה מאוד בלשון חז"ל.⁴⁷ לרשימת הפעלים המשמשים בה בלשון חז"ל צירף עגנון עוד פעלים, ביניהם ביטויים הלקוחים מן המקרא. 'רָעוּשׁ': 'מינה היתה חרדה ורעושה' (עמ' ריז). השורש רע"ש והפועל 'רָעַשׁ', המביעים מעיקרם תנועה של זעזוע, מציינים במקרא מצב נפשי של פחד ודאגה,⁴⁸ כרגיל בפעלים

תוצאת דרשה של מילה מקראית: 'מאי שמים, אמר רבי יוסי בר חנינא, ששם מים' (בבלי, חגיגה יב ע"א). במקרה אחד הצירוף דומה אך יש בו 'היה': 'הגבעה ששם היה הארון' (במדבר רבה ד, כ). בשני מקרים המשפט אינו משפט זיקה אלא משפט סיבה: 'ולמה הוא קורא אותן עדה קדושה, ששם היו רבי יוסי בן משולם ור"ש בן מנסיא' (קהלת רבה ט, א); 'לפיכך נקראת אבן שתיה, ששם טבור הארץ' (מדרש תהלים צא, ז [מהדורת בובר, דף רע"ב]). רק מקרה אחד מצאתי בדיוק במבנה זה: 'שהיה קהת טוען הארון ששם התורה' (במדבר רבה ו, א).

46 סגל (לעיל הערה 29), עמ' 114, 115.

47 'בלאו, 'בינוני פעול בהוראה אקטיבית', לשוננו, יח (תשי"ג), עמ' 67–81 (נדפס שוב: מ' בר-אשר [עורך], קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 100–114); מ' מישור, 'מערכת הזמנים בלשון התנאים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 209–232.

48 על פי מילוננו של גור: 'הזעזוע, התנדנד, רגז, חרוד' (י' גור, מלון עברי, תל אביב תש"ז [להלן:]).

הקרובים להוראה זו (כגון 'רגו', 'רעד' ודומיהם): 'הזה האיש מרגיזו הארץ מרעיש ממלכות' (יש' יד 16); 'לחמך ברעש תאכל ומימיך ברגזה ובדאגה תשתה' (יח' יב 18); 'מקול מפלתו הרעשתי גוים' (שם לא 16); 'רָעָשׁוּ מִפְּנֵי דְגֵי הַיָּם וְעוֹף הַשָּׁמַיִם' (שם לח 20), ומשימוש זה גזר עגנון 'רָעָשׁוּ'.⁴⁹ בלשון חז"ל 'רעש' משמש כמעט רק לציון רעש האדמה.⁵⁰ 'פְּשׁוּל': 'וברכיו כשולות' (עמ' 594).⁵¹ יסוד הביטוי בביטויים המקראיים 'וברכים כשולות אֲמָצוּ' (יש' לה 3); 'ברכי פְּשׁוּל מִצּוֹם' (תה' קט 24), ועל פיהם נגזר 'פְּשׁוּל' לציון מצב. בלשון חז"ל הפועל 'כשל' אינו מופיע בצירוף עם ברכיים.⁵² כאמור התופעה אמנם קיימת גם בלשון המקרא, אך היקפה בה מוגבל למדי, והיא מאפיינת רק את לשון חז"ל. יתרה מזו, בלשון המקרא הפועל 'כושל' מציין מצב בצורת הבינוני הפועל. רק בלשון חז"ל נתגברה הנטייה לציין מצב על ידי הבינוני הפועל, משום שהצורות הפעילות של הקל (וכן הנפעל) נתפסו יותר כמצייונות התרחשות.⁵³ לפיכך מסתבר שאילו היו הפעלים משמשים בהוראתם זו בלשון חז"ל, היה המצב מובע בהם על ידי הבינוני הפועל. עגנון נטלם מלשון המקרא והלבישם לבוש של לשון חז"ל.

החלפת צורת המקור המקראית במקבילותיה שבלשון חז"ל

אחד ההבדלים החשובים שבין לשון המקרא ללשון חז"ל הוא בצורת המקור ובשימוש בו. צורת המקור: בלשון חז"ל נשתנתה צורת המקור ונידמתה לצורת העתיד, כגון לשבת < לישב, לקחת < ליקח, ללכת < לילך (על דרך יִשֵּׁב, יִקַּח, יִלְךְ). צורת המקור של לשון חז"ל משמשת אצל עגנון גם בביטויים מקראיים שאינם נהוגים בלשון חז"ל: 'שאינו

מילון גור], עמ' 970). במילון אבן-שושן צוין: 'רגו, רעד, הודעו' והובאו רק מובאות לרעש האדמה (עמ' 2546, הוראה 2), ובערך 'נרעש' שם הובא גם 'נסער, נפחד, נרגש מאוד' בציון ימי הביניים. מהצגה זו קשה לראות שכבר במקרא השורש מציין גם מצב נפשי של חרדה. אולם לעניות דעתי המובאות המקראיות מראות זאת בבירור, והשימוש בנפעל בימי הביניים לקוח מן השימוש המקראי, בדיוק כמו השימוש כאן אצל עגנון.

49 'רעש' לא מצאתי בשום מקור. פועל זה שייך לפעלים המורים על מצבים "נפשיים" (מישור [לעיל הערה 47], עמ' 217–218), כגון סבור, למוד, תאוב.

50 בספרות חז"ל מצאתי רק פעם אחת הוראה של סערת רגשות: 'בשעה שירד אותו רשע לגיהנם רעשו כל יורדי גיהנם, אמרו, שמה למשול עליהם הוא בא, או ליחלות כמותם הוא בא, שנאמר גם אתה חלית כמונו אלינו נמשלת' (בבלי, שבת קמט ע"ב), ונראה שהוא בהשפעת הפסוק הבא בהמשך הפרק המצוטט: 'הזה האיש מרגיזו הארץ מרעיש ממלכות' (יש' יד 16).

51 פועל זה שייך לפעלים המציניים תנוחה ותנועה (מישור [לעיל הערה 47], עמ' 212–214), כגון שכוב, רבוק, רכוב.

52 ב'מאגריס' (לעיל הערה 35) הובאה רק מובאה אחת מקינה לתשעה באב (אולי של שלמה סולימן): 'כל כבודה גלה וקראה כשולת ברך'.

53 בלאו (לעיל הערה 47), עמ' 76.

יכול לישב בדד' (עמ' 491); 'ליקח נקמה מאבי ומאמי' (עמ' 554). הביטויים 'ישב בדד' ו'ליקח נקמה' הם ביטויים מקראיים, כגון 'איכה ישבה בדד' (איכה א 1); 'נקם אקח' (יש' מז 3), ואינם נוהגים בלשון חז"ל. עגנון הלבישם בלבוש של לשון חז"ל, ואין ספק שכך הייתה צורתם אילו נהגו בלשון חז"ל. אפשר שנוהג זה טבעי למדעי ומובן מאליו. אולם כאשר הביטוי לקוח מפסוק מסוים שיש בו צורת מקור, ברור שצורת המקור הוחלפה במכוון לשם הקפדה על דרך לשון חז"ל: 'יעכב אותה מליילך אחרי הבחורים' (עמ' רסג) – 'לבלתי לכת אחרי הבחורים' (רות ג 10). צורת המקור המקראית 'לכת' נשתנתה לצורה 'ליילך', הנוהגת בלשון חז"ל.

מעבר משימוש במקור לשימוש בשם הפעולה: בלשון חז"ל חל מעבר משימוש במקור לשימוש בשם הפעולה, שבבניין קל משקל קטילה הוא צורתו הנפוצה.⁵⁴ מכאן נובע מעבר זה: 'שאינן השם דורש ממנו אלא לב טוב ועשיית חסד' (עמ' 263) – 'הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד' (מי' ו 8). הביטוי 'עשות [...] חסד' שבפסוק הפך כאן ל'עשיית חסד'. אין ספק שהמשפט כאן רומז למקרא, וראיה לכך מה שנאמר בעמוד שלאחריו: 'מה ביקש הנביא מישראל, לב טוב ועשיית חסד' (עמ' 264). וראוי להעיר על עוד שני שינויים שחלו בדברי עגנון: ראשית, הביטוי המקראי 'כי אם' הפך ל'אלא' שבלשון חז"ל. שנית, הביטוי 'לב טוב' רומז אל 'מה טוב' שקודם בפסוק. ונראה שגם הביטוי 'לב טוב' שהוכנס כאן, אף על פי שהוא מופיע במקום אחר גם במקרא, משמש כאן בהוראה שבלשון חז"ל, שרק בה הוא מציין תכונה טובה: 'איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם [...] רבי אלעזר אומר לב טוב' (משנה, אבות ב, ט). בלשון המקרא הוראתו שמחה או שביעות רצון: 'לך אכל בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך' (קה' ט 7).

הבניינים

מעבר מקל ונפעל לפיעל ונתפעל מעברים אלו אופייניים ללשון חז"ל, וביסודם שני תהליכים: מעבר מקל לפיעל, שמקביל לו בצורות הסבילות או החוזרות גם מעבר מנפעל לנתפעל.⁵⁵ לצד זה חל צמצום בשימוש בקל בפעלים עומדים, וחל בהם מעבר לבניין נתפעל בהוראה זו.⁵⁶

54 סגל (לעיל הערה 29), עמ' 135; א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשכ"ז–תשל"א, עמ' 494; י' קוטשר, 'מחקרים בדקדוק לשון חז"ל', ספר בראיין למדעי הרוח והחברה: קובץ העשור, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 73 (נדפס שוב: בראיין [לעיל הערה 47], א, תשל"ב, עמ' 124).
55 על המעבר מקל לפיעל, ועמו מנפעל לנתפעל, ראה: ז' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל', לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 236–242 (נדפס שוב: בראיין [שם], עמ' 49–55); ה' הנ"ל, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 164–165.
56 כבר במקרא חל מעבר בפעלים עומדים מקל לנפעל, לפחות על פי הניקוד, ומכאן נפתח המעבר גם לנתפעל (בעקבות מעבר נפעל < נתפעל); ראה למשל: בן-חיים, עברית וארמית (שם), עמ' 165–166.

רָפָא < רַפָּא: 'אבל הוא ברחמיו יתברך מוחץ ומרפא' (עמ' רמט). הביטוי מופיע במקרא שלוש פעמים ובכולן הפועל 'רָפָא' משמש בבניין קל: 'מחצתי ואני אֶרְפָּא' (דב' לב 39); 'ומחץ מכתו יֶרְפָּא' (יש' ל 26); 'ומחץ ויָדוּ תִרְפִּינָה' (איוב ה 18). עגנון העביר את הפועל לפיעל, כדרך שהוא נוהג בלשון חז"ל. ואמנם המעבר מקל לפיעל בפועל זה החל במקרא, שכבר בו הוא מופיע במקרים בודדים בפיעל, אבל בביטוי זה הוא מופיע תמיד בקל, והשינוי לפיעל כאן נבע מהשפעת לשון חז"ל, שהוא נוהג בה רק בפיעל.⁵⁷ ונראה שיש להוסיף עוד גורם, והוא שהצורה 'רופא' קיבלה בלשון חז"ל הוראה שמנית מובהקת, שלא כבמקרא, שהיא משמשת בה בהוראה פועלית: 'הנני רָפָא לְךָ' (מל"ב כ 5), והכותב ברוח לשון חז"ל הצורה 'רופא' קשה עליו בהקשר כזה. המרת הקל בפיעל בביטוי זה חלה כבר במקורות חז"ל: 'מחצתי ואני ארפא [...] בשר ודם מכה באזמל ומרפא ברטייה, אבל הקב"ה במה שהוא מכה הוא מרפא' (ויקרא רבה יח, ה [מהדורת מרגליות, עמ' תיב]); 'מחצתי ואני ארפא [...] מחצתי ואני חוזר ומרפאן' (קהלת רבה א, ב). החשוב כאן הוא שעגנון העדיף את הניסוח שבלשון חז"ל אף על פי שהמקור ודאי בפסוק.

דָּבַק < נתדבק: 'לשונו נתדבקה לחכו' (עמ' 313). במקרא הביטוי תמיד בקל, כגון 'דָּבַק לשון יונק אל חכו' (איכה ד 4),⁵⁸ וגם מחוץ לביטוי זה הפועל נוהג בקל ולא בהתפעל. בלשון חז"ל הפועל נוהג בנתפעל, כגון 'שאם יבוא אכסנאי יהא מידבק בבני אומנותו' (ירושלמי, סוכה ה, א [ע"ב]), ולפי זה שונה כאן הביטוי לנתפעל.⁵⁹

תָּרַד < נתחרד: 'על שום מה נתחרד בלק כל אותה חרדה' (עמ' 581).⁶⁰ הפועל 'חרד' נדיר למדי בלשון חז"ל⁶¹ ולקוח מן המקרא, אבל במקרא הוא משמש בהוראה זו רק בקל, וכאן הועבר לנתפעל. יודגש שצורת נתפעל של פועל זה אינה לקוחה מלשון חז"ל, אבל ההעברה לנתפעל עשויה היטב ברוח לשון חז"ל, שבה כאמור פעלים עומדים נוטים לעבור מקל לנתפעל; השווה למשל את הפועל המקראי הקרוב 'יָרָא' שהפך בלשון חז"ל ל'נתיירא'.⁶²

57 עוד יצוין שצורת הבינוני 'מִרְפָּא' אינה מופיעה במקרא והיא חידוש של לשון חז"ל.
58 וכן 'תִּדְבַק לשוני לחכתי' (תה' קלו 6); 'ולשונום לחֲכֵם דְּבַקוּ' (איוב כט 10). לצד זה יש גם הפעיל והופעל: 'ולשונוֹף אדביק אל חֲכָף' (יח' ג 26); 'ולשוני מְדַבֵּק מִלְּקוּחֵי' (תה' כב 16).
59 בביטוי זה עצמו מצאתי בספרות חז"ל שתי היקרויות שאפשר לשייכן לנתפעל, ואם כן יסוד המעבר הוא בלשון חז"ל: 'והיה מדבק לשונו לחכו בצמא' (איכה רבה ד, ז); 'עתיד לשונך לידבק בחיכך' (פסיקתא רבתי לו). קשה לדעת אם ביטויים אלו עמדו לנגד עיני עגנון. גם אם כן, העובדה שבחר צורת נדירות אלו ולא את הביטוי המקראי הידוע מלמדת שהעדיף את הצורה המשמשת בלשון חז"ל.
60 הניסוח מזכיר את הפסוק 'הנה תָּרַדְתָּ אלינו את כל החרדה הזאת' (מל"ב ד 13) ואולי הושפע ממנו.
61 להוציא ביטויים הקשורים לפסוקים, כגון 'התחיל חרד, שנאמר ויחרד יצחק' (בראשית רבה צט, ה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1276]).
62 אך הצורה מופיעה כבר בימי הביניים, ראה: א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1958–1948 [להלן: מילון בן יהודה], עמ' 1739. ב'מאגרים' (לעיל הערה 35) הובאה רק היקרות אחת של 'נתחרד', מ'מעשה אלכסנדרוס', שאף הוא מימי הביניים: 'אך נתחרד וימלא חימה'

קָרַב < נתקרב: 'אילו ניתן לי סגנון מתאים לכך הייתי מתקרב אל המלאכה' (עמ' 415) – 'כל אשר נשאו לבו לקַרְבָּה אל המלאכה לעשות אתה' (שם' לו' 2). בשני המקרים הכוונה 'ניגש לעשותה'. במקרא הפועל 'קָרַב' בבניין קל נפוץ מאוד בהוראת 'ניגש סמוך', כגון 'ולא קָרַב זה אל זה כל הלילה' (שם יד 20), ואילו בלשון חז"ל כמעט נעלם בהוראה זו,⁶³ ובה הוא משמש בעיקר בהוראת 'נזבח, הובא לקרבן', כגון 'והקומץ קרב לעצמו והשיריים קרבים לעצמן' (משנה, מנחות ו, א). ואמנם גם נתפעל אינו נוהג בלשון חז"ל בהוראת 'ניגש סמוך', ושימוש זה כנראה מאוחר.⁶⁴ אולם עצם המעבר מקל לנתפעל בפועל חוזר נובע מתופעה הנפוצה בלשון חז"ל.

נִרְצָה < נתרצה: 'ונתרצה קרבנו' (עמ' 516). במקרא הפועל 'נרצה' רגיל בהקשר של קרבן, כגון 'וסמן ידו על ראש העלה ונרצה לו לכפר עליו' (וי' א 4); 'פגול הוא לא יִרְצָה' (שם יט 7). בלשון חז"ל נפוץ בהוראה אחרת (בהוראה חזרת) הפועל 'נרתצה', כגון 'משל למלך שכעס על אשתו והוציאה, לאחר ימים נתרצה לה' (ספרא, שמיני [מהדורת וייס, דף מג ע"ד]), ועל פי זה הפך הביטוי כאן לנתפעל.⁶⁵

ביטול בניין פֶּעַל

בניין פֶּעַל (בין הסביל של הקל בין הסביל של בניין פיעל) בטל בלשון חז"ל,⁶⁶ ולכן פעלים הגזורים מבניין זה מועברים לבניינים הקיימים בלשון חז"ל.

קָרַץ < נקרץ: 'משחומר אחד נקרצו' (עמ' סא) – 'מחמר קרצתי גם אני' (איוב לג 6). שורש זה נוהג בלשון חז"ל בנפעל בהוראה קרובה, כגון 'אם נקרצת עם האשכול' (משנה, פאה ז, ד), ועל פי זה נכתב כאן 'נקרצו'. אך הביטוי עצמו אינו בלשון חז"ל ונלקח מן המקרא.

(ד' פלוטר, ספר יוסיפון, א: גוף הספר ופירושו, ירושלים תשל"ט, עמ' 463, לפי כ"י פרמה, פלטינה 2457 [דה רוסי 1087; ריצ'לר 703]). כך לפי קריאת מפעל המילון ההיסטורי, אבל במהדורת פלוטר: 'נחרד', ולפי נוסחים אחרים המילה אינה כתובה שם ('אלא' 'ויחר לו מאד' או 'וימלא חימה' בלבד); ראה: פלוטר (שם), ב: מבוא, חילופי גרסאות, מפתחות, תשמ"א, עמ' 365.

63 להוציא ביטויים הקשורים לפסוק מקראי, כגון 'ויקרבו כל העדה ויעמדו לפני ה', קרבו כולם בשמחה ועמדו לפניו' (ספרא, שמיני [מהדורת וייס, דף מג ע"ד]). אך יש מעט גם בשימוש חופשי: 'מה דרכה של אש, שאם קרב אדם אצלה נכוה' (מכילתא דרבי ישמעאל, בחודש ד [מהדורת הורוביץ-רביץ, עמ' 215]).

64 נראה לי שלצורך זה בלשון חז"ל משמש הביטוי הנפוץ 'בא אצל', כגון 'בא לו אצל האשם וסמן שתי ידיו עליו ושחטו [...] זה שקבל בכלי בא וורקו על קיר המזבח, וזה שקבל ביד בא לו אצל המצורע' (משנה, נגעים יד, ח).

65 מעניין שבהקשר של קרבן בלשון חז"ל נפוץ משום מה בעיקר הופעל, כגון 'דם שנטמא וורקו, בשוגג הורצה, במזיד לא הורצה' (בבלי, זבחים מה ע"א-ע"ב), ואף על פי כן השימוש כאן הוא בנתפעל. עוד יש להעיר על ביטוי קרוב לכך בלשון חז"ל: 'שאתם מתרצים בקרבנות' (שיר השירים רבה ו, א), אבל מבנהו שונה, שכן נושא הפועל הוא האיש ולא הקרבן.

66 סגל (לעיל הערה 29), עמ' 116; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 136-151.

רְחֵץ < נִתְרַחֵץ > 'וכבר נִתְרַחֵץ שָׁבוֹשׁ מִצְוֹאֲתָהּ' (עמ' קלב) – 'וּמִצְאָתוֹ לֹא רְחֵץ' (מש' ל 12).⁶⁷ מִעֲנִיין שְׁבַלְשׁוֹן חו"ל פּוֹעֵל זֶה אֵינּוּ נוֹהֵג בְּנִתְפַעֵל אֲלֵא בְּקַל, כְּגוֹן 'רְחֵץ לַיְלָה הַרְאִשׁוֹן שִׁמְתָה אֲשֶׁתוֹ' (מִשְׁנָה, בְּרֻכּוֹת ב, ו).⁶⁸ נִרְאֶה שֶׁהַצּוּרָה הַסְּבִילָה שֶׁבְּפִסּוּק הַיָּא שְׁגֵרְמָה לְצוּרָה הַסְּבִילָה כַּאֲן, בְּשִׁינּוּי לְנִתְפַעֵל, שֶׁהוּא הַבְּנִיין הַסְּבִיל הַעִיקְרִי הַמְּחַלֵּף בְּלִשׁוֹן חו"ל אֵת פֶּעֶל הַמְּקַרְאִי.

הַפְּעִיל < קל

מִהֵגִים < הוּגִים: 'קוֹלָם שֶׁל בְּתֵי מִדְרָשׁוֹת שֶׁמִּצְפְּצִים וְהוּגִים בְּמִסַּכַּת שְׁבַת' (עמ' 335) – 'דְּרָשׁוּ אֶל הָאֲבוֹת וְאֵל הַיְדֻעִים הַמִּצְפְּצִים וְהַמְּהִיגִים' (יש' ח 19). 'הִגָּה' בְּקַל נִפְוִין בְּכָל הַמְּקוּרוֹת, וְאֵילוּ בְּהַפְּעִיל הוּא מְזוּדְמָן רַק בְּפִסּוּק זֶה.⁶⁹ עֲגֻנוֹן שִׁינָה לְבִנְיַן קַל הַרְגִיל, גַּם מִשׁוֹם שֶׁהַפּוֹעֵל 'הִגָּה' מִשְׁמַשׁ כְּמָה פְּעֻמִּים לְלִימּוּד תּוֹרָה, כְּגוֹן 'וְהִגִּית בּו יוֹמָם וְלַיְלָה' (יהו' א 8).⁷⁰ וְנִרְאֶה שֶׁהַעֲבֵרַת הַבִּיטוּי מִן הָאוֹבוֹת וְהַיְדֻעִים אֶל בֵּית הַמִּדְרָשׁ הוֹשֵׁפֶעָה מִמְּקוּרוֹת אַחֲדִים בְּסִפְרוֹת חו"ל 'שְׁצַפְּףָה' מִשְׁמַשׁ בָּהֶם לְלִימּוּד תּוֹרָה, כְּגוֹן 'שְׁקוּלוֹ שֶׁל יַעֲקֹב מִצְפַּץ בְּבִתֵּי כְּנַסִּיּוֹת וּבְבִתֵּי מִדְרָשׁוֹת' (פְּסִיקְתָא דְרַב כְּהֵנָא טו [מֵהַדְרוֹת מְנַדְלָבוּים, עמ' 255]) וְעוֹד. דְּמִיּוֹן הַמִּשְׁפָּט שֶׁל עֲגֻנוֹן לְמְקוֹר זֶה מוֹרָה בְּבִירּוֹר שֶׁהוּא הַעוֹמֵד בְּכִסִּי הַמִּשְׁפָּט, אֲלֵא שֶׁהוֹכַח בּו הַבִּיטוּי 'מִצְפְּצִים וְהוּגִים' עַל פִּי הַפִּסּוּק שֶׁבִּישְׁעִיה בְּשִׁינּוּי 'מִהֵגִים' ל'הוּגִים'.

צוּרוֹת שְׁמַנִּיּוֹת

בִּיטוּל כִּינּוּי קְנִיין אֲרַכְאִי: (א) 'אִמְרוּ הַיָּאךְ יַעֲבֹד יְהוּדִי בִיהוּדִי אַחִיו' (עמ' 60) – 'לְבַלְתֵּי עֲבָד בְּם בִּיהוּדִי אַחִיהוּ אִישׁ' (יר' לד 9). הַצּוּרָה 'אַחִיהוּ' מְזוּדְמַנַּת רַק עוֹד שְׁלוֹשׁ פְּעֻמִּים בְּמְקַרְא (מ' ז 2; אִיּוֹב מֵא 9; דה"ב לא 12), וְאֵילוּ 'אַחִיו' נִפְּוֶצָה מְאֹד בְּמְקַרְא וְנוֹהֶגֶת לְבִדָּה בְּלִשׁוֹן חו"ל. (ב) 'וְגוֹמֵל עִמָּה כָּל תְּגֻמּוּלָיו שֶׁל אֲבִיהַ עֲלִי' (עמ' 121) – 'מָה אֲשִׁיב לָהּ כָּל תְּגֻמּוּלֶיהָ עֲלִי' (תה' קטז 12). סִיּוּמַת הַכִּינּוּי הַחֲבוּר לְצוּרַת הַרִיבּוּי 'וְהִי מוֹפִיעָה בְּעֵבְרִית שֶׁל הַמְּקַרְא רַק בְּפִסּוּק זֶה.

67 בְּשֵׁתֵי הַמּוֹבָאוֹת הַבִּיטוּי מִשְׁמַשׁ בְּהוֹרָאָה מוֹשְׁאֵלַת וְלֹא מוֹחֲשִׁית.
 68 דוּוֹק בְּמְקַרְא הַפּוֹעֵל מוֹפִיעַ בְּהַתְּפַעֵל: 'אִם הַתְּרַחֲצֵתִי בְּמֵי [קְרִי: בְּמֵי] שְׁלֵג' (אִיּוֹב ט 30).
 69 גַּם בְּסִפְרוֹת חו"ל הוּא מְזוּדְמָן רַק בְּדִרְשׁוֹת עַל פִּסּוּק זֶה: 'מֵאִי דְכָתִיב וְכִי יֵאמְרוּ אֲלֵיכֶם דְּרָשׁוּ אֶל הָאוֹבוֹת וְאֵל הַיְדֻעִים הַמִּצְפְּצִים וְהַמְּהִיגִים, צוֹפִין וְאִינֶם יוֹדְעִין מִן צוֹפִין, מִהֵגִים וְאִינֶם יוֹדְעִים מֵהֵגִים' (בְּבַלִּי, סוּטָה יב ע"ב). עֲצֵם הַצּוּרָה 'מִהֵגִים' שֶׁבְּפִסּוּק נִרְאֶה לִי שִׁיּוּדָה 'מִהֵגִים' בְּפִיעֵל, וְנוֹצְרָה בְּהַשְׁפַּעַת הוֹזֵג לְפִי 'מִצְפְּצִים' שֶׁלְּפָנֶיהָ, וְהַמְּעַבֵּר מִהֵגִים < מִהֵגִים נּוֹבַע מֵהַחִלְשׁוֹת הַעִיצוֹר הַגְּרוּנִי שְׁגֵרְמָה לְתוֹפְעוֹת כְּאֵלֶּה, כְּגוֹן מִהֵלְכִים < מִהֵלְכִים, מִחֵלְמִים < מִחֵלְמִים; רֵא: ר' קוֹטְשֶׁר, 'מוֹהֲלָכִים וְאַחִיוֹתֵיהָ', לְשׁוֹנְגוֹ, כּו (תשכ"ב), עמ' 93–96; 'לְרַנֵּר, 'עֲרֻעֵר הַעִיצוּרִים הַגְּרוּנִיִּים בְּמַעֲרַכַת הַפּוֹעֵל הַטְּבַרְנִית', ש"ס, מו (תשמ"ג), עמ' 155–157.
 70 יֵשׁ לִצִּיּוֹן שְׁנַיִם הַפְּעִילִים מְצוּיִים זֶה לְצַד זֶה בְּעוֹד מְקוֹם בְּמְקַרְא, וְשֵׁם בְּקַל: 'כְּסוּס עֲגוֹר כֵּן אֲצַפְּףָה אֶהְגָּה כִּינּוּהָ' (יש' ל"א 14). אֲבָל צוּרַת הַפְּעִילִים כַּאֲן דוּמָה לְפִסּוּק שֶׁהוּבָא.

ל'ב < לב : (א) 'אנשי לב' (עמ' 220) – 'אנשי לבב' (איוב לד 10, 34).⁷¹ הביטוי 'אנשי לב' אינו מופיע במקורות חז"ל וודאי לקוח מן הביטוי המקראי 'אנשי לבב'.⁷² (ב) 'וכבר היה מתברך בלבו שאם ישא אותה' (עמ' 458) – 'והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי' (דב' כט 18). (ג) 'שהיין משמח את הלב' (עמ' 413) – 'ויין ישמח לבב אנוש' (תה' קד 15). הביטוי הכולל את 'לב' מופיע כבר במקורות חז"ל: 'כי טובים דודך מיין, מה יין משמח את הלב כך דברי תורה משמחים את הלב' (ספרי דברים מח [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 111]) ומסתבר שמשם לקחו עגנון, שהרי ניסוחו קרוב יותר למקור החז"לי (גם 'אנוש' הושמטה). מכאן ניתן רק להסיק שעגנון העדיף את הניסוח שבמקורות חז"ל גם כאשר יכול ליטול מן המקרא.⁷³ בלשון המקרא שתי הצורות נפוצות אך 'לבב' נקריית הרבה פחות, ובלשון חז"ל כמעט נעלמה, כניכר למשל מן המעברים האלה: 'ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך – הא אינו מתחייב בנפשו עד שישב ויסירם מלבו' (משנה, אבות ג, ח); 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מְצַן היום על לבבך – תן הדברים האלה על לבך' (ספרי דברים לג [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 59]).⁷⁴

מבנים תחביריים

הבעת הסתמיות

במקרא נוהג להביע סתמיות על ידי חזרה במשפט הזיקה על הפועל המופיע במשפט העיקרי: 'שלח נא ביד תשלח' (שמ' ד 13);⁷⁵ 'והנתי את אשר אָחַן וְרַחֲמַתִּי את אשר ארחם' (שם לג 19); 'ויתהלכו באשר יתהלכו' (שמ"א כג 13); 'וגורי באשר תגורי' (מל"ב ח 1); 'ואני הולך על אשר אני הולך' (שמ"ב טו 20); 'אדבר את אשר אדבר דָּבַר וְעֵשָׂה' (יח' יב 25).⁷⁶ הבעת סתמיות בדרך זו כנראה אינה נוהגת בלשון חז"ל. עגנון אימץ נוהג זה

71 אבל במקום אחר 'אנשי לבב' (עמ' 207) כבפסוק.

72 אבל מצאתי 'איש לב' בפירושו של אבן עזרא לתה' קיט 128.

73 בדומה מצאתי אצל ביאליק 'דך לב' (עמ' קמא) על פי 'דך הלבב' (דב' כ 8); 'דך לבב' (דה"ב יג 7). מראי המקום לביאליק לפי מהדורת כל כתבי ביאליק, תל אביב תרצ"ח.

74 בלשון חז"ל 'לבב' מזדמנת בעיקר בסגנון מליצי, כגון בתפילות: 'הבינו ה' אלהינו לדעת דרכך ומול את לבבנו ליראתך' (בבלי, ברכות כט ע"א). שינוי זה הוא כנראה גם הרקע לדרשה במשנה הדורשת את כפילות הבי"ת משום שבלשון חז"ל הצורה אינה רגילה: 'בכל לבבך – בשני יצריך, ביצר טוב וביצר רע' (ברכות ט, ה).

75 ופירש רשב"ם: 'ביד אשר תרצה לשלוח ולא אותי', וכן רש"י בפירושו השני ורמב"ן. אבל רש"י בפירושו הראשון פירש 'ביד מי שאתה רגיל לשלוח, והוא אהרן', ולפי זה אין כאן הבעת סתמיות, אך אין זה פשוטו של הפסוק.

76 ופירש רד"ק: 'איוה דבר שאדבר יעשה'. על התופעה ראה, C. Brockelmann, *Hebräische Syntax*, Neukirchen 1956, p. 150; P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, Roma 1996, p. 599; H. Reckendorf, *Über Paronomasie in den semitischen Sprachen*, Gissen 1909, pp. 164 (d), 167. מבנה זה מופיע גם אצל עגנון כשהוא כותב בסגנון מקראי: 'קן

והוא נפוץ אצלו ביותר, אך משפט הזיקה בנוי כבלשון חז"ל, בכינוי שאלה המשמש כינוי זיקה ואחריו 'ש-': ⁷⁷ 'אכל מה שאכל ושתה מה ששתה' (עמ' 332); 'מסר את כלי עבודתו למי שמסר' (עמ' 87); 'שהה שם כמה ששהה' (עמ' רטו). ⁷⁸ נראה שהדרך המקראית להבעת הסתמיות על ידי הכפלה משוקעת כאן במשפט הבנוי בדרך לשון חז"ל. ⁷⁹

מעניינת עוד יותר היא הבעת הסתמיות במקום. לצורך זה לא השתמש עגנון בצירוף 'היכן ש-', כגון 'הלך להיכן שהלך', אלא בצירוף 'מקום ש-': 'הגיה את השק במקום שהגיה' (עמ' 30); 'ישב במקום שישב' (עמ' 186); 'הגיע למקום שהגיע ונתיישב במקום שנתיישב' (עמ' 283). דרך זו נפוצה מאוד אצל עגנון, ונראה שנלקחה מן המשנה: 'עד שהוא מגיע לארון. הגיע לארון [...] יצא ובא לו בדרך בית כניסתו [...] נטל את הדם [...] נכנס למקום שנכנס ועמד במקום שעמד והזה ממנו' (משנה, יומא ה, א-ג). השינוי הסמנטי שנעשה בביטוי בולט כאן ביותר: במשנה הוא מכוון לאותו מקום שנזכר לפני כן, ואילו

גדול עיוני מנשוא ולקריינדיל טשאני לא אועיל, אלכה לי באשר אלך ואבכה על ימי ושנותי' (והיה העקוב למישור, אלו ואלו, עמ' קכג).

⁷⁷ מבנה זה נקרה רק פעמים ספורות במקרא: 'מי אשר חטא לי' (שמ"ב לב 33); 'מי אשר חפץ ביואב ומי אשר לדוד אחרי יואב' (שמ"ב כ 11); 'מה שהיה' (קה"א 9 ועוד שלוש פעמים בקהלת), ובחציצת הנושא בין כינוי השאלה לכינוי הזיקה: 'מי האיש אשר יחל להלחם בבני עמון יהיה לראש' (שופ"י 18); 'מי האיש אשר בנה בית חדש ולא תנכו ילך וישב לביתו' (דב"ב 5). בלשון חז"ל המבנה רגיל ביותר. על מבנה זה במקרא ראה: ז'און-מוראוקה (שם), עמ' 536; ובלשון חז"ל ראה: סגל (לעיל הערה 29), עמ' 64. וראה גם: בנדויד (לעיל הערה 54), א, עמ' 339. בנדויד הביא דוגמות הממחישות את המעבר מלשון מקרא ללשון חז"ל במבנה זה: 'ויבא אלהים את אשר שאל' (דה"א יד 10) – 'נתן לו מה ששאל' (מכילתא דרבי ישמעאל, עמלק ב [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 202]), וראה גם: בנדויד (שם), ב, עמ' 684-685.

⁷⁸ כיוון שמבנה זה אינו נהוג בלשון חז"ל נראה לי שיסודו במקרא, ושעגנון תרגמו לדרך האופיינית ללשון חז"ל. בספרות חז"ל ידוע לי על מבנה כזה רק בביטוי אחד המזדמן כמה פעמים: 'הפיסו – זכה מי שזכה' (משנה, תמיד א, ב; ג, א; ה, ב), וקצת קשה להבין את סיבת הופעתו. אם להביע סתמיות בא, לא ברור מה הטעם להדגשת הסתמיות בהקשר זה. נראה לי שבא להפנות להמשך הטקסט. בכל המקרים מדובר בפיס, ובכל המקרים יש אחריו הלכה חדשה הנפתחת שוב במילים 'מי שזכה', כגון 'מי שזכה לתרום את המזבח הוא יתרום את המזבח' (שם א, ד); 'מי שזכה בתמיד מושכו' (שם ג, ה), וכן: שם ג, ו; ט, ד; א; ה, ד; ה, ו; א, ב, ג, כלומר 'זכה מי שזכה' האמור בפיס רומז ל'מי שזכה' התחור בהמשך ומפרט את עבודתו. וראה את דברי ר' ישראל ליפשיץ בחיבורו 'תפארת ישראל' למשנת תמיד א, ב: 'ולשון זכה מי שזכה הוא לכאורה כפילות בלשון. ונ"ל דר"ל, דאע"ג [ונראה לי דרצונו לומר דאף על גב] שהפילו גורל לא היה דרך מקרה, רק מה' כל משפט, ורק מי שראוי וזכוי לכך משמים, הוא הוא שזכה בגורל בכל עבודה ועבודה'. אף על פי שאין אלו פשוטים של דברים, ניכר שהבעה כזו בלשון חז"ל זרה ומוקשה. ומעניין שפירש את הדבר כמכוון לאדם מסוים, כלומר לא כהבעה סתמית, וזאת ברוח לשון חז"ל, שהבעה סתמית כזו כאמור אינה נהוגה בה. אפשר עם זאת שגם ביטוי זה עומד ברקע הניסוח כאן.

⁷⁹ מבנה זה נהוג גם אצל ביאליק: 'עשה שם מה שעשה ושהה שם כמה ששהה' (עמ' קמ); 'עשו לו שם מה שעשו' (עמ' קמא), ומכאן נראה שאין זה חידוש של עגנון אלא נוצר כבר לפניו.

אצל עגנון הוא מביע סתמייות, היינו מקום כל שהוא – בהיפוך תפקידו במשנה. נמצא שאף ביטוי זה צורתו לפי המשנה ותוכנו הסמנטי לפי המקרא.⁸⁰

שלילה כפולה

'אין להם לא שורש ולא ענף' (עמ' 368) – 'אשר לא יעזב להם שרש וענף' (מל' ג 19). בלשון המקרא איברים נשללים שלפניהם מילת שלילה באים במבנה מאוחה ללא חזרה על מילת השלילה, כלומר 'אין לו א ר'ב', כגון 'אין לו חלק ונחלה' (דב' יב 12); 'אין לה אב ואם' (אס' ב 7).⁸¹ בלשון חז"ל יש נטייה לחזור על מילת השלילה לפני כל איבר נשלל, כלומר 'אין לו לא א ולא ב', כגון 'אין לה לא מכר ולא קנס' (משנה, כתובות ג, ח); 'שאין לה לא כתף ולא נטף' (שם, פאה ז, ד). והשווה: 'אין לי [קרי: לָגַן] כסף וזהב' (שמ"ב כא 4) – 'אין מלוין לו לאדם לא כסף ולא זהב' (משנה, אבות ו, ט); 'בן נאח אין לו' (קה' ד 8) – 'שאין לו לא בן ולא אח' (קהלת זוטא ד 8) [מהדורת בובר, דף סג ע"ב].⁸² הפסוק המקראי הותאם כאן למבנה הנהוג בלשון חז"ל. במקרה זה השינוי חל כבר בלשון ימי הביניים ונראה שממנה שאב עגנון: 'שלא ישרא מגזעם לא שורש ולא ענף' (מחזור ויטרי, סימן רמט [מהדורת הורביץ, עמ' 215]); 'אלא שכבר הקדמנו שאין לקושיא לא שורש ולא ענף' (שו"ת רשב"א, ג, סימן קכב).

ביטול היידוע

'שתי נשים היו לו ליעקב אבינו, אחת אהובה ואחת שנואה' (עמ' ר) – 'כי תהיין לאיש שתי

80 כאן טעה סגל באמרו 'בנייה זו משמשת להביע סתמייות, כמו: נכנס למקום שנכנס, ועמד במקום שעמד [...] וכן במקראית: ואני הולך על אשר אני הולך' (סגל [לעיל הערה 29], עמ' 228). אין כל ספק שיש להפריד בין המבנה המקראי, המביע באמת סתמייות, ובין המבנה שבמשנה, שתפקידו בה הפוך, שהרי הוא מציין את המקום שנוכר לעיל, ושיעורו 'לאותו מקום שנכנס קודם'. נראה שעגנון כסגל, זיהה את המבנה הזה עם המבנה המקראי ולכן השתמש בו בתפקיד המקראי, אך נראה שעגנון לא טעה אלא עשה זאת בכוונה. יוער שאין ספק שזה פירוש המשנה, ומן הניקוד שבכ"י קאופמן A 50, 'לְמָקוֹם' בְּמָקוֹם, אין ללמוד אם הכוונה למקום שכבר נזכר או לא, שכן היא תמיד שיטת ניקודו במילה זו; ראה: ג' בירנבאום, 'ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנחם כ"י קאופמן', לשוננו, מח–מט (תשמ"ה), עמ' 273. וכמו בכ"י קאופמן A 50 ניקד ילון ביומא ה, ג, ראה: ששה סדרי משנה, מפורשים בידי ח' אלבק ומנוקדים בידי ח' ילון: סדר מועד, ירושלים ותל אביב תשי"ב.

81 וכן 'אין לו סנפיר וקשקשת' (וי' יא 10); 'אין לו ממנו בן או בת' (שופ' יא 34); 'אין לה קצין שטר ומשל' (מש' ו 7). הכפלת השלילה באה בלשון המקרא במבנה של תקבולת: 'לא נחש בעיקב ולא קסם בישראל' (במ' כג 23); 'לא נין לו ולא נכד בעמו' (איוב יח 19). יש עוד מקרים של שלילה כפולה, אבל אין לפנייהם מילת שלילה: 'ונשמר שם לא אחת ולא שתי' (מל"ב ו 10); 'ובאלהי ישראל יוכירו לא באמת ולא בצדקה' (יש' מח 1); 'לא בחיל ולא בכח כי אם ברוח' (זכ' ד 6); 'והיה יום אחד הוא יִנָּדע לה' לא יום ולא לילה' (שם די 7). המבנה 'אין לו לא א ולא ב' אינו משמש במקרא.

82 בנרוד עמד על הבדל זה והביא לדוגמה את הפסוק 'כי אין עם ה' אלהינו עולה ומשא פנים ומקח שחד' (דה"ב י"ט 7) כנגד המשנה 'שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שחד' (אבות ד, כב). ראה: בנרוד [לעיל הערה 54], ב, עמ' 779.

נשים, האחת אהובה והאחת שנואה' (דב' כא 15).⁸³ בלשון המקרא פירוט במבנה כזה עתים מיודע עתים אינו מיודע, כגון 'ושם האחד בוצץ ושמם האחד סָנָה' (שמ"א יד 4); 'וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בדרך' (מל"א יב 29); כנגד 'אחד עשירי ואחד ראש' (שמ"ב יב 1); 'אחד מימין ואחד מהשמאל' (דה"ב ג 17). והשווה 'ועשה הכהן את האחד חטאת ואת האחד עלה' (וי' טו 30) אל 'ועשה הכהן אחד לחטאת ואחד לעלה' (במ' ו 11). בלשון חז"ל אין יידוע במבנה כזה, כגון 'היו לו שני עבדים, אחד גדול ואחד קטן, וכן שתי שדות, אחת גדולה ואחת קטנה' (משנה, בבא מציעא ת, ד), ואין בה לעולם 'האחד [...] והאחד'.⁸⁴ הסרת היידוע מתאימה את המבנה למבנה היחיד הנהוג בלשון חז"ל.

הרכבת ביטוי מקראי עם ביטוי מלשון חז"ל

בסעיפים הקודמים הובאו מקרים שרכיב מסוים תורגם בהם ללשון חז"ל. בסעיף זה יובאו מקרים שיסוד הלקוח מלשון חז"ל הורכב בהם על גבי ביטוי מקראי או שנתחבר אליו והיו לדבר אחד.

'תלויה ברפיון ומהלכת על בלימה' (עמ' 357). המשפט מורכב משני ביטויים, האחד מן המקרא והאחד מלשון חז"ל, שניהם פותחים בפועל 'תלה': 'תלה ארץ על בלי מה' (איוב כו 7); 'תלוי ברפיון' (בראשית רבה לב, ה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 292, בחילופי הנוסחאות]).⁸⁵ הוספת הפועל 'מהלכת' מעמעמת את הקשר לביטוי המקראי, אולם ברור שהופעת הפועל 'תלויה' בראש המשפט היא שגררה את הביטוי. ובהמשך שם אצל עגנון ככפסוק: 'והרי הם תלויים על בלימה'.⁸⁶

'בעלי טובות שהיו צריכים לכפר פניהם במנחה שלא ילכו ויזיקו' (עמ' 449). הביטוי האחד הוא מקראי: 'אכפרה פניו במנחה ההלכת לפני' (בר' לב 20). הפועל 'הלכת' שבפסוק הוחלף בביטוי 'שלא ילכו ויזיקו' הלקוח מן המשנה 'שדרכך לילך ולהזיק' (משנה, בבא קמא א, א).

83 שינוי זהה חל גם בספרות חז"ל בהתייחסות לפסוק זה: 'כי תהיין לאיש שתי נשים [...] אין לי אלא בזמן שהן שתי נשים אחת אהובה ואחת שנואה' (ספרי דברים רטו [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 248]).

84 בנודיד עמד על ביטול היידוע במבנה זה. מדרך הצגתו עלול להיראות כאילו במקרא תמיד יש יידוע. למעשה במקרא שני המבנים נהוגים, ואילו בלשון חז"ל לעולם אין יידוע. ראה: בנודיד (לעיל הערה 54), ב, עמ' 639.

85 וכן: 'הרי אני תולה אותך ברפיון' (בראשית רבה צח, ד [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1255]); 'תלאן ברפיון' (שמות רבה יב, ז [מהדורת שנאן, עמ' 253]) ועוד.

86 גם הכתיב החבור 'בלימה' לקוח מספרות חז"ל, שהפסוק מצוטט בה תמיד בכתיב חבור וכך גם הביטויים הלקוחים ממנו. ייחוס הביטוי לפועל 'בלם' בדרשה זו למשל מבוסס על הכתיב החבור: 'אין העולם מתקיים אלא בשביל מי שבולם את עצמו בשעת מריבה, שנאמר תולה ארץ על בלימה' (בבלי, חולין פט ע"א). אלא שגם במקרא יש נוסחאות של כתיב חבור, ואיני יודע באיזה נוסח השתמש עגנון, ולכן אפשר שלידו הכתיב מקראי.

עשאהו: 'המצטער על דבר שלא עשאהו' (עמ' 540). בלשון המקרא פועלי ל"י בעבר נסתר שכינוי מושא לנסתר דבוק אליהם צורתם קָטְהוּ, כגון 'עֲשֶׂהוּ' (דב' לב 15). בלשון חז"ל פעלים כאלו נוטים כמו השלמים בצורה קָטְלוּ, ובמקום למ"ד הפועל החסרה יש אל"ף (או יו"ד), כגון 'עֲשֶׂאוּ' (משנה, שביעית י, א).⁸⁷ בצורה 'עשאהו' המופיעה כאן נתמזגו שתי הדרכים: אל"ף נוספת כבלשון חז"ל, דבר המאפשר להטות את הצורה על דרך קָטְלוּ, ואף על פי כן צורת כינוי המושא 'הו' כבלשון המקרא. יודגש שצורה זו לא במקרה לא נודמנה בלשון חז"ל, שכן בצורה בעלת האל"ף אין כל סיבה להופעת כינוי המושא 'הו', הנדבק רק לצורה המסתיימת בתנועה לפי דרך הנטייה המקראית עֲשֶׂהוּ. כאן נבחרה אפוא הצורה המקראית, ורק נוספה לה אל"ף כדי להעניק לה חזות של לשון חז"ל.⁸⁸

'שרשראות' (עמ' ריב). מן הצורות הכרוכות במילה 'שלשלת' ומקבילתה 'שרשרת', בלשון חז"ל יש ביחיד 'שלשלת' בלבד, ואילו בצורת הריבוי יש 'שלשלאות' לצד 'שרשרות'. צורת הריבוי האופיינית ללשון חז"ל 'אות נצמדת אפוא רק לצורה בלמ"ד ולא לצורה ברי"ש. ונראה שטעם הדבר הוא שהצורה 'שרשרות' מקראית, וכך נתקיימה בלשון חז"ל, ואילו הצורה בלמ"ד נתחדשה בלשון חז"ל, ורק בה דבק הצורן החדש. לפנינו כאן הצורה המקראית ברי"ש, אך הורכב עליה צורן הריבוי של לשון חז"ל, שנשאל מחברתה 'שלשלאות', אף כאן כדי לשוות לה מראה של לשון חז"ל.⁸⁹

תרגום רצוף

במקרים שהובאו עד כה תורגם בכל משפט רק פרט לשוני אחד למקבילו שבלשון חז"ל. בסעיף זה יובאו משפטים שתורגמו בהם פרטים אחדים, ולעתים משפט תורגם בשלמותו מלשון המקרא אל לשון חז"ל.

'וכל השדות מעוטפות בתבואה' (עמ' 7). נראה שהביטוי נלקח מן הפסוק 'ועמקים יעטפו בר' (תה' 14). 'בר' אינה נוהגת בלשון חז"ל ולכן שונתה ל'תבואה'.⁹⁰ אשר לשינוי

87 סגל (לעיל הערה 29), עמ' 153.

88 אבל צורה זו נפוצה למדי בלשון ימי הביניים, כגון 'מפני שעשאהו לעובדו' (רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים ח, ד), ועגנון נטלה משם ולא יצרה לבדו. עוד יש לציין שאף על פי שהכינוי 'הו' נדבק לפועל השלם רק פעם אחת במקרא ('שִׁמְתָהוּ' [יר' כ 15]), הרי הוא מופיע פעם אחת גם בצמידות לפועל שחל בו תהליך קרוב מאוד למתואר כאן: 'יִקְרָאָהוּ' (בר' מב 38). ספק אם צורה זו היא שהשפיעה.

89 אף צורה זו לא עגנון חידשה, והיא מופיעה כמה פעמים בלשון ימי הביניים (אף כי אינה נפוצה בה), כגון 'וגדילים היו להם כמעשה שרשראות' (רש"י למל"א ז 17).

90 'בר' נקריית בספרות חז"ל פעמים ספורות, בדרך כלל על פי פסוק, כגון 'כשם שאי אפשר לבר בלא תבן' (בבלי, ברכות נה ע"א; שם, נדרים ח ע"א) על פי 'מה לתבן את הבר' (יר' כג 28). שתי ההיקרויות 'מי גרם לאוצרות שיתמלאו בר' (שם תענית ט ע"ב) ו'מי גרם לבבל שיהו אוצרותיה מלאות בר' (שם י ע"א) אפשר שהן על פי 'מלאו הגרנות בר' (יואל ב 24).

'יעֲטָפוּ' ל'מעוטפות': בלשון המקרא החומר העוטף מצוין בקשר לפועל זה רק עוד פעם אחת, וגם בה הפועל בקל: 'העטופים פָּרַעַב' (איכה ב 19). בלשון חז"ל מופיע בהקשר כזה גם קל וגם פֶּעַל, כגון 'לבוש חלוק ועטוף בטלית' (תוספתא, טהרות ח, יג [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 669]); 'לבוש לבנים ועטוף לבנים' (בבלי, יומא לט ע"ב) כנגד 'מעוטף בטליתו' (תנחומא, לך לך י [מהדורת בובר, דף לה ע"א]); 'לבוש לבנים ומעוטף לבנים' (ויקרא רבה כא, יב [מהדורת מרגליות, עמ' תצג]). בעיקר יש לציין שבלשון חז"ל חוץ מצורת הבינוני 'מעוטף' הפועל נוהג כמעט תמיד בנתפעל, והדבר נפוץ מאוד, כגון 'לבש בגדי כהונה ונתעטף בבגדי כהונה' (בבלי, יומא סט ע"א); 'לבש שחורים ונתעטף שחורים' (שם, בבא מציעא נט ע"ב), וצורת הבינוני המתאימה לכך היא 'מעוטף'.⁹¹ נראה אפוא שהחלפה ל'מעוטפות' מסמנת את הדברים בבירור כלשון חז"ל. הניסוח כאן אינו מקורי וכנראה נלקח מפירושו של רש"י למקום, שترגם בדיוק כך: 'ועמקים יעטפו בר – ע"י המטר יהיו מעוטפים העמקים בתבואה'. אך גם אם המקור בדברי רש"י, העדפת דברי רש"י על הפסוק מעידה על העדפת לשון חז"ל על פני לשון המקרא.

'שהתנדבו צבעי השמן כדי שיעמדו ימים הרבה' (עמ' רנב) – וְנִתְּתֶם כְּלֵי חָרֶשׁ לְמַעַן יַעֲמְדוּ יָמִים רַבִּים' (יר' לב 14). 'למען', הנוהגת רק במקרא, הוחלפה בצירוף 'כדי ש-', הנוהגת רק בלשון חז"ל. 'ימים רבים' המקראי הומר ב'ימים הרבה', הנהוג תחתיו בלשון חז"ל. במקרא הצירוף 'ימים רבים' נפוץ ואין 'ימים הרבה'. לעומת זאת בלשון חז"ל 'רבים' משמשת כמעט תמיד תואר מועצם בהוראת 'ציבור', כגון 'עיר של יחיד ונעשית של רבים' (משנה, עירובין ה, ו),⁹² ואילו בתפקיד תואר הסמוך לגרעינו 'הרבה' משמשת, כגון 'מינים הרבה' (שם, ברכות ו, ד); 'פרצות הרבה' (שם, כלאיים ד, ד); 'מלאכות הרבה בשבתות הרבה' (שם, שבת ז, א), וגם לצד 'ימים': 'לימים הרבה' (שם, עדיות א, א).⁹³

'מקום שכל תפילה וכל תחינה שהיתה לכל אדם מישראל הקדוש ברוך הוא היה שומע וממלא בקשתו' (עמ' 349) – 'כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל האדם לכל עמך ישראל [...] ואתה תשמע השמים' (מל"א ח 38–39). גם במקור המקראי וגם אצל עגנון מדובר על בית המקדש. שלושה שינויים ראויים לציין: ראשית, 'אשר תהיה' הוחלף ב'שהיתה' בשינוי אשר < ש.⁹⁴ שנית, הביטוי 'כל (ה) אדם' במקרא נפוץ יותר

91 בעבר ובעתיד מצאתי רק היקרות אחת של קל בספרות חז"ל: 'עטף בטליתו כשליח צבור' (תנחומא, וירא ט [מהדורת בובר, דף מו ע"א]), ואילו נתפעל כאמור נפוץ מאוד.

92 רק לעתים רחוקות היא משמשת תואר רגיל: 'שאפילו היא על השלחן ימים רבים אין בכך כלום' (משנה, מנחות יא, ח; אבל בכ"י קאופמן A 50 חסרה 'דיבים'); 'כל עיר שהיו טלליה רבים מחברותיה' (תוספתא, סוטה טו, ב [מהדורת ליברמן, עמ' 239, על פי כ"י וינה), אבל בנוסחאות אחרות 'מרובין'.

93 השינוי ניכר במובאה זו: 'ימים – שנים, יכול ימים הרבה, אם מרובין הן, והלא כבר נאמר רבים' (ירושלמי, יומא ב, ה [מ' ע"א]).

94 שינוי הזמן אינו חשוב כאן, כיוון שבפסוק המקראי מדובר בתפילה לעתיד, ואילו אצל עגנון מדובר בתיאור העבר.

ביידוע ('כל האדם' 19×, 'כל אדם' 9×), ואילו במשנה נפוץ יותר בלא יידוע ('כל אדם' 46×, 'כל האדם' 8×), ולכן כאן הוסר ממנו היידוע.⁹⁵ יתר על כן, הביטוי המקורי 'לכל האדם' לכל עמך ישראל' קוצר, וכך נוצר תחתיו הביטוי הנפוץ והקיים רק בלשון חז"ל 'אדם מישאל'. שלישית, בפסוק המקראי הנושאים 'כל תפלה כל תחנה' אינם מקושרים בווי"ו החיבור. תופעה זו נפוצה למדי במקרא, כגון 'כן תעשה לכרמך לזיתך' (שמ' כג 11).⁹⁶ בלשון חז"ל היא נדירה,⁹⁷ ולכן נקשרו כאן הנושאים בווי"ו: 'כל תפילה וכל תחינה'. 'ירדה בהלה לציבור, שכמותה לא היתה ואחריה לא תהיה' (עמ' 587).⁹⁸ המשפט בנוי משרשור של שני פסוקים: הרישה, 'שכמותה לא היתה', לקוחה מן הרישה שבפסוק 'היתה צעקה גדלה [...] אשר כמהו לא נהיתה וכמהו לא תסף' (שמ' יא 6), ואילו הסיפה, 'אחריה לא תהיה', לקוחה מן הסיפה שבפסוק 'לפניו לא היה כן ארבה כמהו ואחריו לא יהיה כן' (שם י 14, ובדומה יואל ב 2). השרשור מסתייע בכך ששני הפסוקים המקוריים דומים גם במבנם גם במשמעם. לנושא הדיון כאן חשוב המעבר מן 'אשר כמהו לא נהיתה' שבפסוק אל 'שכמותה לא היתה' אצל עגנון, שיש בו שלושה שינויים, וכולם אופייניים למעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל: 'אשר' הוחלפה ב'ש'; כנגד 'כמהו' לא נאמר 'כְּמֹהוּ' אלא 'כְּמוֹתָהּ', צורה הקיימת רק בלשון חז"ל; הפועל 'נהיה' בנפעל נפוץ במקרא (21×)⁹⁹ ונדיר מאוד בלשון חז"ל,¹⁰⁰ ולכן הוחלף בקל.¹⁰¹

- 95 נראה שהסיבה להתמעטות היידוע בצירוף זה בלשון חז"ל היא שנעלמה בה ההוראה 'שם לכל המין האנושי' או 'האנשים', כמו בפסוקים 'יהי כי החל האדם לרב על פני האדמה' (בר' ו 1); 'ושח גבהות האדם ושפל רום אנשים' (יש' ב 17), ונותרה רק ההוראה 'פרט אחד מהאדם, כמו איש', כמו בפסוק 'אדם כי יקריב מכם קרבן' (וי' א 2). צירוף מיידע כמו 'כל האדם' משמש בדרך כלל לתיאור דבר יחיד ושלם, ולכן הוא מתאים במקרא, ש'האדם' מביע בו (גם) את המין האנושי כולו. לעומת זאת לתיאור פרטים רבים הצירוף הלא מיידע 'כל אדם' מתאים יותר, ולכן הוא הרגיל בלשון חז"ל, ש'אדם' מתאר בה רק את הפרט האנושי. שלוש ההגדרות הנתונות כאן לקוחות ממילון בן-יהודה, עמ' 61. פליאה היא שבכל ההגדרות הנתונות במילון אבן-שושן, עמ' 25 (וגם אצל י' כנעני, אוצר הלשון העברית, א, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' 32), אין רמז להוראת 'המין האנושי כולו', הרווחת במקרא, והכלולה בשתי הגדרותיו הראשונות של בן-יהודה ואף בשאר המילונים, כגון: *mankind* (F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, p. 9, no. 2); *Menschen, Leute* (L. Köhler & W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament*, I, Leiden, New York and Köln 1995, p. 14, no. 1); 'שם המין האנושי בכלל' (מילון גור, עמ' 13).
- 96 ברקלמן (לעיל הערה 76), עמ' 126. מפרשי המקרא הרבו להעיר על התופעה, למשל אבן עזרא בפירושו לוי' יא 36; כא 14; דב' יד 4; רד"ק בפירושו ליהו' א 14; שופ' יט 2 וכן הרבה.
- 97 מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 253–254. יושם אל לב שגם בשתי דוגמותיו להעדר וי"ו החיבור בכ"י קאופמן A 50 נוספה וי"ו בידי המתקן.
- 98 ובדומה: 'מן השמים', אלו ואלו, עמ' קעח–קעט.
- 99 כגון 'איכה נהייתה הרעה הזאת' (שופ' כ 3).
- 100 בתקליטור 'מאגרים' (לעיל הערה 35), מלבד במטבע הברכה 'שהכל נהיה בדברו', מצאתי בספרות חז"ל רק שלוש היקרויות: 'אני מביא עליכם מכה שלא נהייתה בעולם' (ספרי במדבר פח [מהדרות

'כשם שאמר אללה ושלוחו ושלוחו שלוחו כך יעשה איברהים עבדך' (תחת העץ, אלו ואלו, עמ' תנא). המשפט נוצר בתבנית הפסוק המקראי 'כאשר דבר אדני המלך כן יעשה עבדך' (מל"א ב 38; בדומה שמ"ב ט 11), אך כל הפריטים תורגמו ללשון חז"ל: 'כאשר < כשם ש'; דבר < אמר; ¹⁰² כן < כך, ¹⁰³ ואף נוספה המילה 'שליח' או 'שלוח', ¹⁰⁴ הקיימת רק בלשון חז"ל. לאחר התרגום המשפט כולו כתוב בסגנון לשון חז"ל אף שאין כל ספק שמקורו במקרא.

על מקרים אלו יש להוסיף עוד שני מקרים של תרגום קטע מקראי ארוך ורצוף ללשון חז"ל: 'פגע בו יצרו נשאו לכו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל. בא לו לארץ ישראל וראה באר בשדה ועדרי צאן רובצים עליה, ועל פי הבאר רובצת אבן גדולה, ואין בכח אדם אחד או שנים לגללה. באו נערות מנערות המושבה להשקות את צאנן. גלל יצחק את האבן מעל פי הבאר. השקו את הצאן וחזרו למושבה. היתה כל המושבה תמיהה, היאך הספקתן היום לחזור כל כך מהרה. אמרו הבנות, זימן לנו המקום בחור צעיר מפולין וגלל את האבן מעל פי הבאר, כזה שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית' (עמ' 28) – על פי בר' כט ושמ"ב; ¹⁰⁵ 'ושרו בניגון של בכייה מזמור ק"ז שבתהילים, שיש בו התבוננות בחסדי ה' ונפלאותיו ביבשה ובים, שהוא גואל את גאוליו ומקבצם מכל הארצות ומדריכם בדרך ישרה ומשביע נפש המשתוקקים וממלא אותם כל טוב, ואפילו הם מגיעים חס ושלום לשערי מות הוא ממלט אותם ברחמיו ומושיע להם ממצוקותיהם ומביאם למחוז חפצם, לבסוף הם מספרים

הורוביץ, עמ' 88, בחילופי הנוסחאות]) – אולי על פי 'אשר כמהו לא נהיתה' (שמ"ב יא 6); 'איוב לא היה ולא נהיה' (בראשית רבה נז, ד [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 617, בחילופי הנוסחאות]) – כנראה כדי להוסיף נחרצות לאמירה המפתיעה, כמו בניסוחים אחרים הבאים אף הם לצורך זה: 'איוב לא היה ולא נברא' (בבלי, בבא בתרא טו ע"א); 'איוב לא היה ולא עתיד להיות' (ירושלמי, סוטה ה, ה [כ ע"ד]); ועוד מקרה: 'זימתקו המי' [ם] [...] מרים נהיו לפי שעה ונמתקו' (מכילתא ויסע א [מהדורת הורוביץ-רביק, עמ' 156]).

101 ואולי גם כדי ליצור התאמה בין הווג הייתה-תהיה. עוד שינוי שחל כאן הוא התאמת המין לנקבה, 'שכמותה לא היתה', והסרת חוסר העקיבות שבפסוק 'כמהו לא נהיתה'. אך דבר זה אינו נובע מכללי לשון חז"ל דווקא. על המצב במקרא ראה למשל: Gesenius' Hebrew Grammar, ed. A. E. Cowley, Oxford 1910, p. 440. ועל פסוק זה עצמו ראה גם בפירושו של רשב"ם לפסוק, וכן רד"ק ליר' יג 18 וכנגד זה פירושו ליר' ג 46.

102 'אמר' כמובן רגיל במקרא, אולם במסגרת ביטוי זה במקרא נפוץ 'כאשר דבר', ואילו בספרות חז"ל (בעיקר המאוחרת) נפוץ 'כשם שאמר'. והרי ביטוי כמעט זהה למשפט המובא כאן: 'כשם שאמר לו הקב"ה כך עשה' (שמות רבה ה, יא [מהדורת שניאן, עמ' 165]).

103 'כן' נוהגת גם בלשון המקרא וגם בלשון חז"ל, אבל 'כך' משמשת רק בלשון חז"ל. מעבר לפירוט המילים, המבנה המקראי נפוץ במקרא, והמבנה שכאן נפוץ בספרות חז"ל. לדוגמה: 'כאשר צוה ה' אתם כן עשו' (שמ"ב ז 6) כנגד 'כשם שחולקין בחולין כך חולקין בתרומה' (משנה, דמאי ו, ג).

104 גם בלשון חז"ל 'שלוחו' בכינוי ו'שליח' בלא כינוי, כגון 'אתה שלוחנו ושליח בית דין' (משנה, יומא א, ה).

105 הווכר אצל מנצור (לעיל הערה 5), עמ' 246.

מעשיו ברנה. ואם החריד עליהם את הים והעמיד עליהם רוח סערה מיד משיבה את הים ומחשה את גליו והם שמחים ומודים להקדוש ברוך הוא ומשגבים עצמם מעוניים, שכבר ראו שכל מה שבא הוא חסד, אלא שצריך להתבונן בחכמה ויראו וישמחו על חסדי ה' (בלבב ימים, אלו ואלו, עמ' תקיג) – על פי תה' קו.¹⁰⁶ בשני המקרים הללו נמסר הקטע כולו בלשון חז"ל.

הרכבת מערכות: מערכת הזמנים

מערכת הזמנים אצל עגנון מורכבת משתי הבחנות. הבחנה אחת מושתתת על צורת הפועל, ולפיה הצורה קטל מביעה פעולה חד-פעמית, והבינוני מביע פעולה הרגלית. הבחנה אחרת מושתתת על סדר המרכיבים, ולפיה הקדמת הנושא מציינת פעולות מקבילות (הנעשות בעת ובעונה אחת) ואילו הקדמת הנושא מציינת רציפות של פעולות.¹⁰⁷ והרי דוגמות. הצורה קטל מביעה פעולה חד-פעמית, וסדר המרכיבים מבחין בין פעולות רצופות לפעולות מקבילות:

פעולות רצופות – הפועל קודם: 'אמר לו המלצר לאחד מהם, אדון זה מבקש אותו. הניח הדוקטור שוטו מידו ובאו עמד לפני יצחק. הביט בו יצחק והיה תמיה' (עמ' 15). פעולות מקבילות – הנושא קודם: 'אנשים בלא מספר באו ועמדו בין העגלות. אלו נסתכלו בלבנה, ואלו כיוונו את שעוניהם. אלו ביקשו לפוש מטורח הדרך, ואלו ביקשו את בעלי העגלות. בעלי העגלות נתעלמו. זה מצא לו פינת מקום לפוש, וזה הלך לצורך אחר. הסוסים בלבד עמדו כבריות מיושבות' (עמ' 361).

לעומת זאת הבינוני מציין פעולה הרגלית, ואף כאן סדר המרכיבים מבדיל בין פעולות רצופות לפעולות מקבילות:

פעולות רצופות – הבינוני קודם: 'אומרת שרה עטיל לעצמה, צריכים לאכול פת ערבית. מנענעת לה פסילי את ראשה ואומרת כן כן, צריכים לאכול פת ערבית. שואלת בלומה לאה מה נאכל היום? עונה ציזא ואומרת בשר ודגים נאכל, ובשעת דיבורה היא צוחקת' (עמ' 227); 'מתקבצות אחיותיו לקולו [...] משתטח וואי על הקרקע [...] בא אבא מן החנות [...] הופך אבא פניו כלפי בנותיו [...] משיבות הן ואומרות [...] גוער בהן אבא בנויפה ואומר [...] הולכות זו לכאן וזו לכאן' (עמ' 106).

106 הוחר אצל ורסס (לעיל הערה 6), עמ' 161.

107 עיקרי הדברים אצל עגנון כבר נדונו בידי מנצור (לעיל הערה 5): סדר הנושא לעומת הפועל בעמ' 129–141, ותפקידי הבינוני לעומת שאר צורות הפועל בעמ' 92–103. אך הוא לא תיאר את המערכת בשלמותה ולא ניסה להתחקות אחר מוצאה מן המקורות הקלסיים. למען הפשטות והבהירות לא תיארתי כאן את כל תפקידי הבינוני, המציין כידוע לא רק רגילות אלא גם מצב מתמשך ועוד. במונח 'רגילות' יש לראות כאן מייצג לתפקידי הידועים.

134). מבנה זה רגיל למדי אצל עגנון והוא מביע סדר של אירועים רצופים החוזר ונשנה מפעם לפעם.¹⁰⁸

פעולות מקבילות – הנושא קודם: 'חסידים שבהם רואים אותו כמין ואפיקורוס, משכילים שבהם רואים אותו כחסיד שוטה' (עמ' 50).
שתי הבחנות אלו יוצרות מערכת מרובעת:

מקבילות	רצופות	
יצחק הלך	הלך יצחק	חד-פעמיות
יצחק הולך	הולך יצחק	הרגליות

מערכת זו כפי שהיא אינה קיימת במקורות, ונראה לי שנוצרה מהרכבת סממנים הלקוחים חלקם מלשון חז"ל וחלקם מלשון המקרא. צורות הפועל ותפקידן לקוחים מלשון חז"ל, שאף בה קטל מביע פעולה חד-פעמית, והבינוני – פעולה הרגלית. אך סדר המרכיבים בלשון חז"ל קשוח למדי וכוון בצורת הפועל: הצורה קטל מופיעה לפני הנושא והבינוני לאחריו. לפיכך בלשון חז"ל שני הסדרים הרגילים הם רק 'הלך יצחק' לעומת 'יצחק הולך'. והרי דוגמות. פעולות חד-פעמיות רצופות מובעות בסדר קטל + נושא: 'שפעם אחת ניסך אחד על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהן' (משנה, סוכה ד, ט). אולם הבינוני כאמור יופיע לאחר הנושא. לפיכך כדי לציין פעולות הרגליות רצופות, כלומר סדר פעולות רצופות החוזר על עצמו מדי פעם, יש לבחור באחת משתיים. אפשר לציין את ההרגליות בבינוני, וכיוון שהסדר המתקבל הוא נושא + בינוני, נמצא שהבעת הרציפות מתקפחת: 'וכך היתה הבאר שהיתה עם ישראל במדבר, דומה לסלע מלא כברה [...] נשיאי ישראל באין וסובבין אותה במקלותיהן ואומ' עליה את השירה [...] והן מבעבעין ועולין כעמוד למעלה, וכל אחד ואחד מושך במקלו' (תוספתא, סוכה ג, יא [מהדרת ליברמן, עמ' 268–269]); 'מצות לולב כיצד, יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת מוליכין את לולביהן להר הבית, והחזנין מקבלין מהן וסודרין אותן על גב איצטבא [...] למחר משכימין ובאין, והחזנין זורקין אותם לפניהם, והן מחטפין ומכין איש את חבירו. וכשראו בית דין שבאו לידי סכנה, התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו' (משנה, סוכה ד, ד). במובאות אלו מסופר על שורת פעולות רצופות שהיו חוזרות על עצמן מדי פעם. כדי להביע את ההרגליות נבחר

108 לדברי גושן-גוטשטיין במשפט שנשואו בינוני סדר המילים אצל עגנון הוא נושא ואחריו נושא, כגון 'על ערש דוי איידלי שוכבת', וזה 'שונה מן הנהוג אצל רבים מבין סופרינו'. ראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי', סדן ואורבך (לעיל הערה 1), עמ' 69–70. ולא שת לבו לסדר המילים הנדון כאן, שבתפקיד מסוים הנושא קודם בו דרך קבע. עוד אעיר שמבנה זה בא לעתים אצל עגנון מסיבות נוספות. לדוגמה: 'באים ארבעה יסודות אלו ומביאים רפואה לאדם שנברא מארבעה יסודות' (עמ' 489). כאן הוקדם הפועל בחיקוי למבנה נפוץ בלשון חז"ל הנפתח בפועל בעתיד, כגון 'יבוא בני הנשוקה ויפלו ביד בני הדבוקה' (בבלי, סוטה מב ע"ב); 'יבוא טהורים ויתעסקו בטהורים' (פסיקתא דרב כהנא ו, ג [מהדרת מנדלבוים, עמ' 118]).

הבינוני, ולכן הוקדם לו הנושא. לפיכך אין כאן הבעה לרציפות, שהרי המבנה נושא + בינוני עשוי להביע גם פעולות מקבילות.¹⁰⁹ מנגד אפשר להקדים את הפועל כדי להביע את הרציפות, אלא שבמקרה זה יש לנקוט צורת קטל: 'נתנו לו יין לנסך, הסגן עומד על הקרן והסודרים בידו, ושני כהנים עומדים על שלחן החלבים ושתי חצוצרות של כסף בידם.'¹¹⁰ תקעו והרעו ותקעו [...] שחה לנסך, והניף הסגן בסודרין, והקיש בן ארזא בצלצל, ודברו הלויים בשיר' (משנה, תמיד ז, ג). אף כאן מדובר בפעולות הרגליות שהן גם רצופות, אלא שהקדמת הפועל גררה את הצורה קטל במבנה קטל + נושא, וכך הובעה הרציפות, אך אין הבעה להרגליות, שהרי מבנה זה עשוי גם לפעולות חד־פעמיות.¹¹¹

נראה אפוא שהאפשרות לשלוט בסדר האיברים כדי להביע את רציפות הפעולות אינה קיימת בלשון חז"ל. לפיכך המבנה הנפוץ אצל עגנון בינוני + נושא, המאפשר להביע את הרציפות ואת ההרגליות כאחד, אינו נהוג בלשון חז"ל.¹¹² והנה דבר זה בדיוק קיים במערכת הזמנים המקראית, שאף בה סדר האיברים קובע את רציפות האירועים, אלא שבה צורות הפועל המשתתפות שונות הן. בלשון המקרא פעולה חד־פעמית מובעת בצורות קטל/יקטול, ואילו פעולה הרגלית מובעת בצורות יקטול/וקטל.¹¹³ עם זאת כאמור סדר האיברים קובע את רציפות הפעולות: הקדמת הנושא מביעה הקבלה, ואילו הקדמת הפועל מביעה רציפות. והרי דוגמות.

הצורות קטל/יקטול מביעות פעולה חד־פעמית, ואילו הסדר קובע את הרציפות:
פעולות רצופות – הפועל קודם: 'ויאמר פרעה אל יוסף חלום חלמתי [...] ויען יוסף את פרעה לאמר [...] וידבר פרעה אל יוסף' (בר' מא 15–17).
פעולות מקבילות – הנושא קודם: 'זיעקב תקע את אהלו בהר ולבן תקע את אחיו בהר הגלעד' (בר' לא 25).¹¹⁴

109 ראה הדוגמה המובאת להלן הערה 112.

110 עד כאן מדובר על מצב ביומני של כמה נושאים, וזו הסיבה לבחירת נושא + בינוני עד כאן.

111 על הצורה קטל המביעה רציפות, לעומת קטל שאינה מביעה רציפות, ראה: מישור (לעיל הערה 47), עמ' 33, 256.

112 אשר לצלע הרביעית, פעולות מקבילות חד־פעמיות, נתקשיתי למצוא לכך דוגמה הולמת בספרות חז"ל, ונראה לי שאף מקרה זה יובע בסדר נושא + בינוני, כלומר אף כאן הבעת ההקבלה באמצעות הקדמת הנושא גוררת את הבינוני, וכך אין הבעה לחד־פעמיות. ראה למשל: 'שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו' (בבלי, עירובין יג ע"ב). כנגד 'נחלקו' שברשיה, נאמר בהמשך 'הללו אומרים' בבינוני, משום שהרצון להביע את הקבלת הפעולות גורם להעדפת המבנה נושא + בינוני.

113 הבחירה בין הצורות שבכל זוג נקבעת לפי שיקולים תחביריים שאינם נוגעים לכאן.

114 ראה: ז'און-מוראקה (לעיל הערה 76), עמ' 390–392. שאלה גדולה היא אם להבעת ביומניות נהפך סדר המילים, ולכן באה הצורה קטל, או להפך, הצורה קטל באה להבעת ביומניות, ולכן נהפך סדר המילים. לא אכנס כאן לשאלה זו, שכן לצורך הדיון כאן די לקבוע שבלשון המקרא הסדר נושא + קטל מביע ביומניות. וראה גם: בנדויד (לעיל הערה 54), ב, עמ' 569–570.

הצורות יקטול/וקטל מביעות פעולה הרגלית, ואף כאן הסדר קובע את הרציפות: פעולות רצופות – הפועל קודם: 'והיה כבא משה האִהֵלָה יִרְדַּע עֲמוּד הַעֲנַן וְעָמַד פֶּתַח הָאֵהָל וְדָבַר עִם מֹשֶׁה. וְרָאָה כֹּל הָעָם אֶת עֲמוּד הַעֲנַן עֹמֵד פֶּתַח הָאֵהָל וְקָם כֹּל הָעָם וְהִשְׁתַּחֲוּ אִישׁ פֶּתַח אֵהָלוֹ. וְדָבַר ה' אֶל מֹשֶׁה פָּנִים אֶל פָּנִים כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ' (שמ' לג 9–11).

פעולות מקבילות – הנושא קודם: 'ויהי קול השֹׁפֵר הוֹלֵךְ וְחֹזֵק מֵאֵד מֹשֶׁה יְדַבֵּר וְהָאֱלֹהִים יַעֲנֵנוּ בְּקוֹל' (שם יט 20).

בלשון המקרא נוצרה כך, כמו אצל עגנון, מערכת מרובעת:

מקבילות	רצופות	
יצחק הלך	הלך יצחק	חד־פעמית
יצחק ילך	ילך יצחק	הרגלית

לפי תיאור זה מערכת הזמנים אצל עגנון מורכבת ממיזוג המערכת המקראית עם המערכת של לשון חז"ל: צורות הפועל ותפקידן לקוחים מלשון חז"ל, ואילו סדר המרכיבים ותפקידו לקוחים מלשון המקרא. כבכל המקרים שנדונו במאמר זה, לשון המקרא מבצבצת כאן מבעד למעטה של לשון חז"ל. צורות הפועל מותאמות למצב שבלשון חז"ל לא רק בכך שאין צורות מהופכות אלא גם בתפקיד הצורות. עם זאת סדר המרכיבים, יסוד שאינו בולט ומוחש כצורות הפועל, לקוח מן המקרא.

תופעות מקבילות בסוגי לשון אחרים

במקרים שנדונו עד כאן השתקפו שתי נטיות: האחת לעבד מקורות ולנסחם מחדש, והאחת לתרגם מלשון המקרא ללשון עגנון, שסגנונה נעוץ בלשון חז"ל. שתי נטיות אלו ניכרות לא רק בביטויים מקראיים המיתרגמים ללשון חז"ל אלא גם במעברים אחרים. הנטייה לשלוח יד במקורות ולעבדם ניכרת גם כשלושנם של פסוקים אמנם משתנה אך שומרת על אופייה המקראי ואינה מתורגמת ללשון חז"ל. והנטייה לצקת מקורות בלשון עגנון ניכרת גם במובאות ארמיות המיתרגמות לעברית ובקווי לשון חדישים המתחזים ללשון חז"ל. בסעיף זה יודגמו התופעות רק בקצרה, וכל סוג טעון דיון והרחבה במקום אחר.

עיבוד פסוקים במסגרת לשון המקרא
לעתים פסוקים מתנסחים מחדש אבל הלשון המקראית מתקיימת בהם.

שרשור פסוקים אחדים

'שירודעת פטמה נפש בעליה' (עמ' 57). פטמה היא הבהמה, והניסוח כאן נוצר מהיפוך הפסוק

'יודע צדיק נפש בהמתו' (מש' יב 10). אך הביטוי 'נפש בעליה' גם הוא נלקח מן המקרא: 'את נפש בעליו יקח' (שם א 19); 'ונפש בעליה הפחת' (איוב לא 39). 'מכל קצוי ארץ ואיים רחוקים' (עמ' 272) – 'כל קצוי ארץ וְיָם רחוקים' (תה' סה 6); 'האיים הרחוקים אשר לא שמעו את שְׁמעי' (יש' סו 19). להרכבת הפסוקים סייעה גם קרבת הצלילים שבין 'ים' ל'איים'.

'שמעו הנאהבים והנעמיים, ושבועתם שאפילו המות לא יפריד ביניהם נשתכחה' (עמ' 280) – 'הנאהבים והנעמיים בחייהם ובמותם לא נפרדו' (שמ"ב א 23); 'כי המות יפריד ביני ובינך' (רות א 17).¹¹⁵

עיבוד וקיצור של פסוק אחד
 'ועדיין היה מתעצב אל לבו. לבסוף נתנחם' (עמ' רמט) – 'וַיִּנָּחֵם ה' כי עשה את האדם בארץ ויתעצב אל לבו' (בר' ו 6);¹¹⁶ 'ולשונו יבשה כחרס' (עמ' 202) – 'בְּשֵׁשׁ כְּחָרֶשׁ כְּחַי וּלְשׁוֹנִי מְדַבֵּק מְלִקְחָתִי' (תה' כב 16); 'ונשים מבערות אש, כדי לחמם חמין' (עמ' 336) – 'האהבות מבערים את האש והנשים לשות בצק' (יר' ז 18).

תרגום מובאות ארמיות לעברית

את תרגום המובאות הארמיות אחלק לשתי קבוצות: בקבוצה הראשונה יבואו מקרים שחל בהם תרגום מלא, ולא נותר כל זכר לנוסח הארמי המקורי. המקרים שבקבוצה השנייה מקורם הארמי ניכר בהם, משום שרק הצורות הוסבו לעברית אבל הערכים המילוניים לקוחים מן הארמית.

תרגום מלא: 'נטולה טובתכם ומושלכת על הקוצים' (עמ' רנב) – 'שקילא טיבותך ושדייא אחיזרי' (בבלי, בבא מציעא סג ע"ב ועוד);¹¹⁷ 'מאחר שאנו מדברים בזקנך נאמר בו דבר' (עמ' 361) – 'הואיל ואתא לידן נימא ביה מלתא' (שם טז ע"ב ועוד); 'גרמניים משיירי בני ההיכל' (עמ' 412) – 'בני היכלא' (נפוץ ב'זוהר').¹¹⁸

115 לנדאו ציין רק לפסוק משמואל ולא לפסוק מרות, ולכן הוצרך לטרוח ולהסביר למה המשפט 'שבועתם שאפילו המות לא יפריד ביניהם' שונה לעתיד לעומת 'בחייהם ובמותם לא נפרדו', שהוא בעבר. ראה: לנדאו (לעיל הערה 6), עמ' 155. אבל לפי הפסוק מרות ששולב כאן הניסוח מדויק.

116 מלבד היפוך הפסוק, הפועל 'וַיִּנָּחֵם' הפך כאן לנתפעל, והוראתו נשתנתה מחרטה לנחמה. למעבר דומה מנפעל לנתפעל בספרות חז"ל ראה: 'זכיון שאמר משה זכור לעבדיך, שוב מחרון אפך והנחם, ונתנחם, וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו' (פסיקתא רבתי י), וכן בהתייחסות לפסוק המובא כאן: 'לפיכך נתנחמתי שבראתי אותו בארץ, שנאמר וינחם ה' (תנחומא, נח ד מהדורת בובר, דף טו ע"ב).

117 מעניין שפתגם זה תורגם לעברית כבר בפירושו של רש"י לתלמוד: 'נטולה היא טובתך ומוטלת על הקוצים' (רש"י לבבלי, ביצה כט ע"ב); 'נטולה היא ממך ומוטלת על החרולים' (שם, כתובות נג ע"ב). אך עגנון לא שאב מרש"י, שהרי ניסח 'מושלכת' ולא 'מוטלת'.

118 הכוונה לטמפלרים. את הביטוי 'בני היכל' בעברית לא מצאתי במקור אחר. המונח 'טמפלרים' תורגם

תרגום הצורה בקיום הערך המילוני הארמי (לפניה המובאה יובאה הערך המילוני הלקוח מן הארמית): 'הרפתקא': 'כמה הרפתקאות עברו עליהם' (עמ' 448), 'כמה הרפתקאות עברו עלינו' (עמ' 514) – 'כמה הרפתקי עדו עלייהו' (בבלי, קידושין לג ע"א).¹¹⁹ 'חזה': 'הם לא חזו מזלם חזה' (עמ' 356) – 'אף על גב דאינהו לא חזו מזליהו חזו' (שם, מגילה ג ע"א). 'יהב': 'הב לנו ונשתה' (עמ' 410) – 'הב לן ונישת' (שם, פסחים קג ע"ב); 'הב ירך ואברכך' (עמ' 553) – 'הב לייך' (שם, ברכות ה"ב). 'נפוח כפן': 'תפוחי צוואר ונפוחי כפן' (עמ' 349), 'כמה נפוחי כפן יש בירושלים' (מעשה המשולח מארץ הקדושה ת"ו, אלו ואלו, עמ' שצו) – 'נפוחי כפן' (אונקלוס דב' לב 24 [=מזי רעב]).¹²⁰ 'נשתקל', 'מילול': 'נשתקל מילולו' (עמ' 319), 'נשתקל מילולו' (עמ' 334) – 'אישתקיל מילוליה' (בבלי, חגיגה ב ע"ב; שם, גטין עא ע"א). יוער שחלק מן המילים נהוגות בעברית של המקרא, והן 'חזה', 'יהב' ו'כפן', אלא שאינן נהוגות בלשון חז"ל, וברור שהשימוש בהן כאן נובע ממקורן הארמי.¹²¹

העברית החדשה במסווה של לשון חז"ל לעתים מילה משמשת בהוראה מאוחרת הנוהגת בעברית החדשה, אבל צורתה יוצרת רושם כאילו היא לקוחה מלשון חז"ל.

נשתייר = נתקיים: הפועל 'נשאר' הוראתו המקורית היא 'נותר, שרד, נמצא לאחר שלא היו אחרים', כגון 'כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים' (דב' ג 11); 'מתנת כסף תשועה עוברת, ממון הולך והצרה נשארת' (עמ' 522).¹²² בימי הביניים ניתוספה בו הוראת 'לא פסק מהתקיים, המשיך את קיומו',¹²³ והוא רווח בהוראה זו בעברית החדשה,

לעברית כאן בסיוע הביטוי הארמי הלקוח מן ה'זוהר', ויש כאן אפוא תרגום מגרמנית ומארמית בעת ובעונה אחת. במילון אבן-שושן, עמ' 9, 515, הובא תרגום למונח בביטוי 'אברי היכל', אך לא צוין מקורו.

119 במילון בן-יהודה לא הובא הערך 'הרפתקא', ואילו במילון אבן-שושן, עמ' 584, הובאה רק מובאה מעגנון.

120 וכן: בבלי, שבת לג ע"א; שם, תענית יט ע"ב; שם, בבא בתרא צא ע"ב. במילון אבן-שושן, עמ' 1094, בערך 'כפן' הובאה מלבד מובאה מן המקרא רק מובאה מעגנון. במקורות מצאנו ביטויים עבריים דומים שבהם 'רעב' משמשת: 'תפוחי רעב' (בבלי, סנהדרין סג ע"ב, ובדומה: ספרא בחוקותי ב, ו [מהדורת וייס, דף קיב ע"א]); 'נפוחי הרעב', 'נפוחי רעב' (רש"י לאיכה ד 9). לחילוף תפוח/נפוח השווה 'נוד תפוח' (תוספתא אהלות יב, ב [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 609]; סוכה כד ע"א) אל 'נודות נפוחות' (ירושלמי, תענית ד, ו [סט ע"ב]; בראשית רבה ה, ב [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 33]).

121 סוג אחר הוא מקרה שאין בו תרגום אלא השפעה של ביטוי ארמי, כגון 'שעדיין לא שבקו את תמימותם' (עמ' 53) על פי 'שבקתיה להימנותך' (בבלי, בבא בתרא ח ע"ב). הניסוח על פי הארמית, וזו הסיבה להופעת 'שבק' בהוראת 'עוב', והדבר מסתייע בדמיון הצליל שבין 'תמימות' ל'הימנות'. אבל אין כאן אלא השפעה.

122 משום המשקל נוקק לצורה המקראית.

123 ההגדרות לקוחות ממילון אבן-שושן עמ' 2590. ראה דוגמות לכך שם וכן במילון בן-יהודה, עמ' 6813, כגון מתרגום 'מורה נבוכים': 'וצדקתו עומדת לעד, קיימת ונשארת'.

כגון 'וניצול מכל העבירות שבין אדם לחבירו ונשאר קודש בדיבור ובמחשבה ובמעשה' ('אגדת הסופר', אלו ואלו, עמ' קלג). מקבילו של 'נשאר' בלשון חז"ל הוא 'נשתייר', ואף הוא משמש בהוראה הראשונה, כגון 'אילן שנעקר ונשתייר בו שורש' (משנה, ערלה א, ד); 'כמה מעות נשתיירו לי' (עמ' 394). בפועל זה כנראה לא נוספה ההוראה השנייה.¹²⁴ אף על פי כן עגנון הרבה להשתמש בו גם בהוראה זו: 'נשתייר יצחק אצל בלויקוף עד לאחר סעודת הצהריים' (עמ' 214).¹²⁵ נראה שברקעו של פועל זה עומד השימוש החדש של 'נשאר', אך כדי לשוות לו צורה של לשון חז"ל גלגלו עגנון אל 'נשתייר'.

'שאביה ואמה נתחתנו' (עמ' 514). במקורות נושא הפועל 'התחתן' או 'נתחתן' הוא הגבר בלבד (שהרי רק הוא יכול להיות חתן), כגון 'ייתחתן שלמה את פרעה' (מל"א ג 1); 'עשו הרשע שנתחתן ביהודית ובשמת' (בראשית רבה פב, ב [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 978, בחילופי הנוסחאות]). הנושא לעולם אינו האישה, וממילא הפועל גם אינו יכול לתאר את פעולת האישה והאישה יחד (לציון הדדיות). בעברית החדשה נתחדשה הוראה זו, וכך נושא הפועל עשוי להיות האישה או האישה יחד.¹²⁶ אלא שבעברית החדשה הצורה המשמשת היא 'התחתנו', ואילו עגנון השתמש בצורה 'נתחתנו', היוצרת רושם של לשון חז"ל.

השוואה לשיטתם של סופרים אחרים

כדי לעמוד על ייחודו של עגנון בפרשה זו לא די לסקור את שיטתו לעצמה אלא יש להשוותה אל מנהגם של סופרים אחרים. השוואה מקפת תחרוג מגדריו של מאמר זה, אך רק השוואה כזו יש בכוחה להגדיר את מעשהו הספרותי של עגנון ולהוכיח כי סלל לו דרך משלו על רקע נוהגי כתיבה אחרים. לפיכך אערוך כאן שתי השוואות קצרות. תחילה אשווה השוואה עקרונית את כתיבתו של עגנון לכתיבת המשכילים, שהייתה ספוגה בתודעתו של כל כותב בתקופה זו. לאחריה אשווה השוואה מודגמת לכתיבתו של ביאליק, שעמד כבר בתקופה הספרותית המאוחרת, הבתר-משכילית, שגם עגנון היה שייך אליה.

124 במילון אבן-שושן, עמ' 2678, צוינה רק ההוראה הראשונה 'נשאר, שרד, נותר'. מצב זה עולה גם ממילוניהם של בן-יהודה וגור, המציינים בערך 'נשאר' את שתי ההוראות, ובערך 'השתייר' או 'נשתייר' רק את ההוראה הראשונה. ראה: מילון בן-יהודה, עמ' 6813, 7074; מילון גור, עמ' 985, 1020.

125 וכן: 'היה משתייר בארץ' (עמ' 445); 'נשתייר יצחק ביפו' (עמ' 450); 'חבל על אותו אדם שלא נשתייר בתור' (עמ' 427); 'הלואי שלא ישתיר רווק כל ימיו' (עמ' 450).

126 במילון בן-יהודה, עמ' 1828, עדיין לא הובאה הוראה זו, אבל במילון אבן-שושן, עמ' 864, סומן 'התחתנה' בסימון עברית חדשה, וגם במילון גור, עמ' 322, סומנה הוראת 'נשוא אשה או הנשא לאיש' בסימון עברית חדשה, ונוסף בהערה 'בשפת הדבור'. במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן לא מצאתי מקרה שהנושא הוא האישה לפני המאה העשרים.

השוואה לכתובת המשכילים

כתובתם של המשכילים מתאפיינת בשלוש נקודות, ומטרת כולן ליצור קשר אל המקרא. בכלול עיצוב לו עגנון שיטה המנוגדת לה באופן קיצוני.

ראשית, בסגנון הכללי: בכל מקום של הבדל בין לשון המקרא ללשון חז"ל, העדיפו המשכילים את המילה המקראית או את צורת הדקדוק המקראית.¹²⁷ עגנון ביכר את לשון חז"ל.

שנית, הכתיבה המשכילית מאופיינת בגודש של צורות מקראיות נדירות או יחידאיות. צורות כאלה מבליטות את הנטייה למקרא הבלטה יתרה. צורה מקראית שגורה מאפיינת את העברית בכללה, וגם כשאינה קיימת בלשון חז"ל היא רווחת בימי הביניים, ובתודעת הקורא העברי אין היא מעלה לזיכרון את המקרא דווקא. לעומתה צורה מקראית נדירה מעוררת מיד את זכר המקרא. כנגד זה עגנון לא רק שלא חיבב צורות כאלה, אלא שכשהודמנו לידו מחקן והמירן בצורות שגורות (אף ללא זיקה ללשון חז"ל). לדוגמה את לשון הפסוק 'כל תגמולוהי עלי', שיש בה צורה דקדוקית יחידה במקרא, המיר לצורה השגורה וכתב 'כל תגמוליו של אביה עלי'. מנהג זה כמוהו כהצגה על עמדה, וכשהוא בא על רקע הכתיבה המשכילית הידועה לכול, יש בו משום יציאת חוצץ כנגדה. אם הסופר רק אינו מרבה בצורות מקראיות נדירות, אין הוא מגלה בפירוש את עמדתו, וניתן לעמוד עליה רק מתוך התבוננות כוללת בכתיבתו. לעומת זאת כשעגנון המיר צורה נדירה בצורה שגורה – והלוא מעשה זה גלוי לעין הקורא הבקי במקרא ומזהה את מקור הביטוי – הכריז בגלוי על הסתייגותו מהבלטת לשון המקרא ועל התנגדותו למנהג משכילי זה.

שלישית, כתיבת המשכילים גדושה שיבוצים מקראיים, והם מן המאפיינים המובהקים של סגנונם.¹²⁸ השיבוץ הוא מעשה ספרותי ולא לשוני. בשיבוץ הסופר אינו שואב מן האוצר

127 על דבקותם של המשכילים בלשון המקרא ועל חילוקי הדעות ביניהם על השימוש בלשון חז"ל ראה: 'כרמיאל', 'ממילון ההשכלה', לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 311–317; 'י' יצחקי, 'דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחינוכה', שם, לד (תש"ל), עמ' 297, בעיקר עמ' 304; לה (תשל"א), עמ' 45–54. על אף שימושם של המשכילים גם בלשון חז"ל, ברור שלפחות הסגנון המוצהר הוא מקראי בלבד, ולכן הובעו התנצלויות על שימוש במילים לא מקראיות, למשל 'אבל נתפסתי בעון דומה לזה כי נאנסתי מזרמת לשוני ומעניני המשלים להשתמש במלות עבריות אשר לא נמצא בתנ"ך ועל כן הרהבתי עוז בנפשי לטעת בין שורותי מלות נכריות אחרות אשר יסודתן בספרי המשנה' (אגרות ל"ג, ב, ורשה תרנ"ד, עמ' 431; מצוטט אצל: יצחקי [שם], לה, עמ' 149, הערה 12). וראה גם: א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, 'ירושלים תש"ט, עמ' סא–סב.

128 ראה למשל: ט' כהן, 'בין טקסטואליות בספרות ההשכלה: מקומו של הטקסט הבלתי-כתוב', בקורת ופרשנות, 31 (תשנ"ה), עמ' 38–39; ד' מירון, 'בין חזון לאמת, ירושלים תשל"ט, עמ' 28–30; ב' פישלר, 'אין אמר ואין דברים', לשוננו, נו (תשנ"ב), עמ' 153–161; מ' פלאי, 'לשימושה של המליצה בספרות ההשכלה', בקורת ופרשנות 31 (תשנ"ה), עמ' 53–65. ועל שתי הנקודות האחרונות ראה גם: ב' שכביץ, 'ארבע לשונות: עיונים של ספרות בלשון המשכילים על פי 'המאסף'', מולד, א (תשכ"ז), עמ' 237.

הכללי של לשון המקרא אלא מספר המקרא עצמו, הוא מרמז למקום מסוים במקרא ויוצר בכך זיקה הדוקה אליו. עגנון יצא אף נגד מנהג זה, לא רק בכך שהשתדל להימנע משטף של שיבוצים, אלא שכאשר נתגלגל לידיו שיבוץ מקראי לעתים קרובות שינה את לשונו, תרגם אותו ללשון חז"ל וניתק את הקשר למקרא. ואף בכך יש משום הכרזה מפורשת.

המנהג המתואר במאמר זה ממחיש אפוא את יציאתו של עגנון כנגד סגנון המשכילים באופן מפורש ובוטה יותר מן העולה מסגנונו הכללי. ואכן בכמה מקרים ביקר עגנון את סגנון המשכילים גם במילים מפורשות: 'ולא עוד אלא שהחדר קרוי חדר. עד לאותה השעה לא ידעתי שמותר לומר כן בלשון הקודש. הרי בספרי המשכילים נקרא החדר בית ספר לילדי ישרון אשר בו ילמדו תורת אלהים ואשר בו יחנכו על ברכי הדת ומבועי האמונה [...] וכשם שהמילים יש בהן רוח חיים כך כל הסיפור כולו חיים של ממש';¹²⁹ 'סגנונו כשפת המליצים, ואם נפל לתוך פיו פסוק מעין דבריו ושמה, כי נביא דיבר והנביאים הלא ידעו עברית' ('בדמי ימיה', על כפות המנעול, עמ' כה). במובאה הראשונה הוא מבקר את חוסר הטבעיות של לשון המשכילים, ואילו במובאה השנייה הוא מלגלג על מנהג השיבוץ, המעיד לדעתו על חוסר ביטחון בכתובה העברית.¹³⁰

יחסו של עגנון אל לשון המשכילים לא נדון למיטב ידיעתי בספרות המחקר, ועמדתו אל מול ההיבטים הספרותיים והאידיאולוגיים של ספרות ההשכלה נדונה אך מעט.¹³¹ אין ספק שספרות ההשכלה הייתה ידועה לו היטב ואף השפיעה עליו.¹³² בתקופתו של עגנון חלה נסיגה גדולה ממגמות ספרות ההשכלה, הן הספרותיות הן האידיאולוגיות, ועגנון שייך מבחינה זו לתקופתו. אך דומה שמכל סופרי התקופה, עגנון נקט את העמדה הנחרצת והקיצונית ביותר כנגד עמדת המשכילים.¹³³ הדבר בולט בעיקר בתיאור עולם העיירה,

129 ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 167, על סיפור של ש' בן-ציון.

130 על מחיקת 'הז'רדגן המשכילי' אצל עגנון ראה גם: ב' דלמצקי-פישלר, 'תמורות במבחר המילים של עגנון (תרס"ט-תש"ה)', לשוננו, סה (תשס"ג), עמ' 55-56. ועל מחיקת רמיוות לפסוקים (כגון מים שאלתי < מים אני רוצה) ראה: שם, עמ' 61.

131 ראה: ש' ורסס, ממנדלי עד הזו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 253-266; ז' שמיר, "הלכה למעשה": תשובות של עגנון ליל"ג ב' והיה העקוב למישור", 'פרידלנדר (עורך), על 'והיה העקוב למישור', רמת גן תשנ"ג, עמ' 189-209. לדברי שמיר 'בולט לעין חוסר העניין, שמגלים חוקרי עגנון בחשיפת זיקתו של הסופר לספרות ההשכלה העברית, אף שספרות זו שימשה לסופר מקור יניקה חשוב וודאי, ולמרות שרישומם של יוצריה הגדולים של ספרות ההשכלה על עגנון ניכר ביותר' (שם, עמ' 189). על החוקרים הנוכחים בדבריה שם יש להוסיף את ד' סדן, על ש"י עגנון, ירושלים תשל"ט, עמ' 23, אף שלא עסק בזיקה אלא בהשוואת המגמה והעמידה.

132 מצד הלשון יש לציין את מנהגו בשמות, שיש בו המשך ברור של סגנון המשכילים; בין במנהג לשבש שמות, כגון שבוש - בוצ'אץ' (ראה: ד' מירון, 'האודיסיאה העגנונית של באנד', מאזנים, כז [תשכ"ח], עמ' 188), בין בדרכו במתן שמות לגיבוריו (ראה למשל: ורסס [לעיל הערה 131], עמ' 272-273).

133 יחידו של עגנון בעניין זה הודגש אצל ב' קורצווייל, 'בהיפוש אחר האחדות האבודה', הנ"ל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל אביב תשכ"ג, עמ' 283-291, בעיקר עמ' 283-284.

שבספרות המשכילים הוא מצטייר בכל כיעורו וניונו, ואילו אצל עגנון הוא מתואר – עם כל ההסתייגויות והמורכבות העגנונית, שהרי כמעט אין אצל עגנון היגד פשטני וחד-משמעי – כשלמות עילאית.¹³⁴ ניתן לומר שספרות ההשכלה היא בעיקרה ביקורת תוקפנית על עולם העיירה, ואילו יצירתו של עגנון היא קינה על עולם זה, קינה שיש בה ערגה לתום ולתמימות ולהרמוניה שאפפו אותו.¹³⁵ אך גם כשעולם העיירה אינו אידילי, הטון המקובל אצל המשכילים הוא טון של תוכחה והוקעה, ואילו אצל עגנון הרי זה טון של קבלה והשלמה וגם אהבה. הדבר נובע גם מן האידאולוגיה העומדת בבסיס ספרות ההשכלה, המהגישה את אחריות האדם על גורלו, וזאת בניגוד בולט להכרחיות הפנימית של השתלשלות העלילה אצל עגנון. הסגנון השקט והבלום של עגנון אף הוא מנוגד תכלית ניגוד לכל אופייה של ספרות ההשכלה, שסגנונה מתלהב ומתפרץ.¹³⁶ בתקופה הבתר-משכילית נשתנתה המגמה ונתאזנה. אולם מיוחד ובוטל הוא עגנון בתקופה זו, שבכל הנקודות הללו כתיבתו משקפת לא עמדה מאוזנת אלא עמדה קיצונית הפוכה מספרות ההשכלה. מבחינות אלו דומה שהוא המייצג הקיצוני ביותר של היפוך המגמה המשכילית, וזה אחד הדברים המעניקים לו את מעמדו המיוחד.

מדברים אלו ניתן לשוב אל הסגנון. כאמור בספרות ההשכלה שלט סגנון לשון המקרא. בתקופה שאחריה, מאז מנדלי, הושג גם בסגנון מעין איזון ונוצר סגנון המעורב מכל רובדי הלשון.¹³⁷ בכך רק נבטלה העדפת לשון המקרא, אך אין כל העדפה ללשון חז"ל. והנה גם בדבר זה עומד לו עגנון בקוטב הנגדי לספרות ההשכלה: סופרי ההשכלה נצמדו ללשון המקרא, ואילו הוא נצמד ללשון חז"ל. נראה אפוא שבין הסיבות לבחירתו של עגנון בלשון חז"ל אפשר להציע את התנגדותו הפנימית החריפה לספרות ההשכלה. ואין ספק שעניין זה משקף את העמדה האידאולוגית שתוארה לעיל. שהרי בחירתם של המשכילים בלשון המקרא נבעה מכך שלשון חז"ל – העומדת ביסוד הספרות הרבנית, המלאה פלפולי סרק, הרים התלויים בשערה וחומרות משונות ומכבידות – ייצגה בעיניהם את עולם העיירה הפגום והמנוון, ובחירתם לעולם קלסי וטהור בחרו במקרא ובלשונו.¹³⁸ עגנון התנגד

134 ראה למשל: מירון (לעיל הערה 132), עמ' 187.

135 ראה למשל: סדן (לעיל הערה 131), עמ' 21–23; ב' קורצווייל, "תמוול שלשום", ה' ברזל (עורך), שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו, תל אביב תשמ"ב, עמ' 210–216; א' שביד, "תהלה" לעגנון כסיפור קודש', שם, עמ' 502–503.

136 על סגנונו של עגנון מבחינה זו ראה: ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, מרחביה תשל"ג, עמ' 13–29. וראה גם: מ' בובר, 'המספר בשעה זו', ב' קורצווייל (עורך), יובל שי, רמת גן תשי"ח, עמ' 11.

137 ראה: ח"נ ביאליק, 'מנדלי ושלשת הכרכים', כל כתבי ביאליק (לעיל הערה 73), עמ' רלו-רלה; ר' מירקין, 'מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית', לשוננו לעם, מ-מא (תשמ"ט-ת"ש), עמ' 201–207.

138 ראה למשל: 'לפנייתם הדומיננטית והמודעת של המשכילים לעולם התנ"ך יש בוודאי מכוון אידאולוגי – הצבת עולם זה כאנטי-תיוה ליהדות בת-זמנם ואידאל-חיקוי למשכיל העברי' (כהן [לעיל הערה 128], עמ' 39).

לגישה זו בכל לבו, ומעניין שעשה זאת תוך קבלה מובלעת של ראייתם: גם בעיניו לשון חז"ל מייצגת את עולם העיירה, אלא שמאהבתו שאהב את העולם הזה נקט עמדה הפוכה ודבק דווקא בלשון חז"ל.

השוואה לכתובתו של ביאליק

לשם השוואה ראשונית העשויה למידותיו של מאמר זה בדקתי סיפור אחד של ביאליק, 'יום הששי הקצר', ובחנתי את דרכו בהבאת ביטויים מקראיים בסיפור זה.¹³⁹

בתקופה הבתר-משכילית כאמור הושג איזון סגנוני, ורובדי הלשון הותכו יחד. בתקופה זו לא הייתה דבקות מוחלטת בלשון המקרא אך גם לא הייתה הסתייגות ממנה. לפיכך אפשר למצוא בתקופה זו שיוצאים ורימוזים לפסוקים, שאף על פי שאין הם באים במנות גדושות ומוגזמות כבספרות ההשכלה, אין גם מאמץ להימנע מהם. ועם זאת אפשר למצוא שימוש רחב בסממני לשון חז"ל. לפי זה צפוי שגם אצל ביאליק יופיעו ביטויים שהורכבו מלשון המקרא עם לשון חז"ל, שהרי בכתיבתו נתמזגו רובדי הלשון לשלמות אחת. ובאמת בסיפור הנבדק מצאתי שני מקרים כאלה:

'לא עליכם, כל עוברי דרכים!' (עמ' קמב). ביטוי זה יסודו בפסוק 'לוא אליכם כל עברי דרך' (איכה 12 א), אך 'עוברי דרך' נשתנה ל'עוברי דרכים', הקיים רק בלשון חז"ל, כגון 'שמה יפסיקו בי עוברי דרכים' (בבלי, ברכות ג ע"א).¹⁴⁰

'אמנם חטאתי, עויתי ופשעתי... אבל אלה הצאן, אשתי וילדי, מה חטאו?' (עמ' קמג). הפסוק המשובץ כאן הוא 'הנה אנכי חטאתי ואנכי העויתי ואלה הצאן מה עשו' (שמ"ב כד 17), אך תחת 'אנכי חטאתי ואנכי העויתי' נאמר: 'חטאתי, עויתי ופשעתי', הלקוח מן 'חטאתי ועויתי ופשעתי לפניך אני וביתי' (בבלי, יומא לו ע"ב).¹⁴¹ המילה 'אמנם', שנוספה בראש המשפט, נשאלה מן הפסוק 'אִמְנֵה אֲנֹכִי חֲטָאתִי לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל' (יהו' ז 20), שכן 'אמנה' זו התגלגלה במקורות מאוחרים ל'אמנם': 'אמנם אנכי חטאתי לה' אלהי ישראל' (תנחומא מסעי ה); 'אמנם חטאתי לפלוני ועשיתי לו כך וכך' (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה ב, ה); 'אמנם אנכי חטאתי להשם ית' (שו"ת מהר"י ווייל, סימן יב).¹⁴²

139 על פי כל כתבי חז"ל ביאליק (לעיל הערה 73), עמ' קמ-קמד. ההפניות לסיפורי ביאליק מכוונות למהדורה זו.

140 הביטוי 'לא עליכם' בשינוי האל"ף שבפסוק לעי"ן נפוץ מאוד גם בעברית וגם בידיש, ראה למשל מילון אבן-שושן, עמ' 1122; א' הארקאווי, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניו יורק 1928, עמ' 270.

141 לפי הסדר שבתלמוד ולא שבמשנת יומא ג, ח 'עויתי פשעתי חטאתי'. ואפשר שהביטוי הובא מסדר העבודה הנאמר בתפילת מוסף של יום הכיפורים.

142 בכך נוצר שינוי בשימוש המילה, שכן במקורות (לפחות בהקשרים אלו) היא באה לחיזוק בלבד, ועל ידי שילובה במשפט של ביאליק היא משמשת מילת ויתור, לפתיחת משפט שבהמשכו יש הסתייגות, כנפוץ בעברית החדשה. ברוב המילונים לא הוער כלל על שימוש זה, שלפי תחושתו הוא העיקרי

במקרים אלו ניטל ביטוי מספרות חז"ל והוחדר אל הפסוק. אף על פי שיש בכך שילוב בין רובדי הלשון, אין כאן מגמה לקרב את הלשון ללשון חז"ל, וראיה לכך, שמה שנלקח מספרות חז"ל אינו מאפיין את לשון חז"ל דווקא ועשוי היה להופיע גם במקרא: הביטוי 'עוברי דרכים' אמנם מופיע רק בספרות חז"ל, אבל צורת הריבוי 'דרכים' רגילה במקרא; הביטוי 'חטאתי עויתי ופשעתי' אמנם נשאל כפי שהוא מספרות חז"ל, אך מילותיו כולן קיימות גם בלשון המקרא.¹⁴³ בשני המקרים נשאל ביטוי מספרות חז"ל, אך לא הוחלף יסוד מקראי ביסוד הקיים רק בלשון חז"ל. זיקה לספרות חז"ל יש כאן, שעבוד ללשון חז"ל אין כאן. תרגום של ממש, כלומר שינוי מכוון של פריט מקראי לפריט שאינו מקראי, לא מצאתי גם בשאר כל הסיפור.

לעומת זאת נפוצים עד מאוד בסיפורו של ביאליק ביטויים ושיבוצים מקראיים הבאים כלשונם. גם כשהם ארוכים כדי משפט שלם, הם ניתנים כצורתם וכמעט דבר אינו משתנה בהם. והרי שני מקרים לדוגמה: 'נפלה על הרב תרדמת אלהים – ויישן' (עמ' קמב), 'נפלה עליו תרדמה קשה וטרופה [...] ויישן' (עמ' קמג) – וַיִּפֹּל ה' אֱלֹהִים תְּרַדְמָה עַל הָאָדָם וַיִּישַׁן (בר' ב 21);¹⁴⁴ 'מי הוא זה ואי זה הוא אותו ר' ליפא, רב העיר ומרא דאתרא, אשר מלאו לבו לנסוע בשבת' (עמ' קמב) – 'מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן' (אס' ז 5). במקרים אלו נשתמרו הפסוקים על כל קווי לשון המקרא המובהקים, כגון וי' והיפוך והמילה 'אשר', ולא נעשה כל מאמץ לשנותם. ולעתים הביטוי המקראי אף הפך 'מקראי יותר': במשפט 'שריד ופליט אל יהי להם' (עמ' קמג), הבנוי על פי 'ולא יהיה להם שריד ופליט' (יר' מב 17), הפכה צורת הפועל ל'יהי', האופיינית ללשון המקרא דווקא.¹⁴⁵ במקרים מקבילים ניתן לראות שביטוי מקראי השתמר אצל ביאליק והשתנה אצל עגנון: 'רגליו הכושלות' (עמ' קמא) מנוסח לפי 'וברכים פשלות' (יש' לה 3), ואילו אצל עגנון 'וברכיו כשולות' (עמ' 594); 'והסוסה נשאה את הרגלים' (עמ' קמב) על פי 'וישא יעקב רגליו' (בר' כט 1), ואילו אצל עגנון 'נוטל הוא את רגליו' (עמ' 428); 'דעש אופנים וקול כרכרה מרקדה' (עמ' קסו; בסיפור 'סוחר') על פי 'וקול רעש אופן וסוס דהר ומרכבה

בימינו. אבל במילונם של ש' בהט ו' מישר, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 33, לצד ההוראה 'אכן, באמת' נוספה כראוי ההערה 'רווח בראש משפט כשהמשפט הבא פותח במילה אבל, ובדומה ראה: 'י שויקה, רב מלים: המילון השלם לעברית החדשה, א, תשנ"ז, עמ' 31. ביאליק שילב אפוא את המילה בפסוק לפי הנוהג המאוחר. וראה על מילה זו: 'ורטהיימר, 'על אמנם וצירופיה כמלות-ויתור', לשוננו, מ (תשל"ז), עמ' 233–249.

¹⁴³ 'חטאנו וצונו' (דנ' ט 5); 'מלך מואב פָּשַׁע ב' (מל"ב ג 7) ועוד.

¹⁴⁴ הביטוי 'תרדמת אלהים' נוצר מהעברת 'אלהים' מחלקו הראשון של הפסוק 'ויפל ה' אלהים'. ואולי הוא מושפע מן הפסוק 'כי תרדמת ה' נפלה עליהם' (שמ"א כו 12).

¹⁴⁵ מכובן הסיבה היא שהמשפט אצל ביאליק מביע משאלה, וגם 'אל יהי' מופיע במקרא כמה פעמים (כגון יר' כ 14). אולם יכול היה לקיים את הפסוק כצורתו, והוא בחר להיצמד באדיקות יתרה לכללי לשון המקרא.

מְרַקְהָ (נח' ג 2), ואילו אצל עגנון 'במרכבה מרקדת' (עמ' קנה). וגם כאשר יצר ביאליק בהשראת ביטוי מקראי, בדרך כלל הקפיד לשמור על לשונו המקראית: במשפט 'חרד הרב חרדת מות ושניו צללו' (עמ' קמג) הביטוי 'שניו צללו' נלקח מן הפסוק 'שמעתי ותרגז בטני לקול צללו שפתי' (חב' ג 16) האמור על שפתיים ולא על שניים; אצל עגנון לעומתו נמצא 'ושיני נקשו אלה באלה' ('בדמי ימיה', על כפות המנעול, עמ' ג), ובו הפועל 'נְקַשׁ', שאינו בעברית של המקרא.¹⁴⁶ כיוצא בדבר במשפט 'ומכתביו לא ירוץ הקורא במ' (עמ' קמ), הלקוח מן 'למען ירוץ קורא בו' (חב' ב 2), נשתנה משום ההקשר 'בו' ל'בם' המקראי; לעומתו עגנון שינה את 'ואין במ מועיל' המקראי (יר' טז 19) אל 'ואין בהם מועיל' (עמ' רסג) לפי כללי לשון חז"ל.

יש להדגיש שגם ביאליק לא הקפיד להביא תמיד פסוק כצורתו, וגם הוא נהג לעבד פסוק על ידי קיצורו או שידוכו לפסוק אחר. והרי שני מקרים לדוגמה: המשפט 'ופוקד עליה עון אבות ואמהות עד אלף דור' (עמ' קמב) נלקח מן הפסוק 'פקד עון אבות על בנים ועל בני בנים' (שמ' לד 7), אך בסופו נוסף הביטוי 'אלף דור' המופיע למשל בפסוק 'שמר הברית והחסד לאהביו ולשמרי מצותו אלף דור' (דב' ז 9); הביטוי 'נוד התנווד כשכור' (עמ' קמד) בנוי לפי 'רעה התרעעה הארץ פור התפוררה ארץ מוט התמוטטה ארץ. נוע תנוע ארץ כשכור והתנוודדה כמלונה' (יש' כד 19–20) על ידי צירוף המבנים שבפסוק הראשון עם 'כשכור' ו'התנוודדה' שבפסוק השני. הרי אלו שינויים במסגרת לשון המקרא, אך לא לכיוון לשון חז"ל.

ההשוואה לסופרים אחרים טעונה כאמור מחקר מקיף, אולם גם מעיון קצר זה אפשר ללמוד מה ייחודו של עגנון. בתקופה זו נתאחדו בעברית כל רובדי הלשון. לפיכך היה שימוש רחב גם בלשון המקרא, וכיוון שגם לשון חז"ל כשרה הייתה לשימוש, הרי התמזגות של ביטויים מלשון המקרא ומלשון חז"ל הייתה טבעית לגמרי. ואולם מיוזג זה נוצר מתוך רצון לנצל גם ביטויים הקיימים – במקרה – רק בלשון חז"ל, ולא מתוך רצון להימנע מלשון המקרא. על רקע סגנון זה, שמן הבחינה הנדונה כאן הוא פשוט, טבעי ואינו מתחכם, ניכרת השתדלותו המאומצת של עגנון להתרחק מן המקרא.

סיום

סגנונה של לשון חז"ל שולט לא רק בכתיבתו העצמית של עגנון. גם ביטויים מקראיים הוא נטה לעצב מחדש, להחליף מילים ולשנות צורות, והכול לפי רוח לשון חז"ל. השינויים

146 על ההיקרות היחידה, 'בפעל כפיו נוקש רשע' (תה' ט 17), המסופקת בין בבניינה בין בשורשה, ראה במילונים, ומכל מקום ההוראה שונה. תרגום 'צלל' ל'נקש' מופיע כבר בפירושו של רש"י לפסוק שבחבקוק: 'לקול צללו שפתי – לקול השמועה אחזני רעד עד ששפתי נוקשות זו לזו'. ומסתבר שבדרך כלל שהיא השפיע גם הביטוי המופיע בארמית המקראית 'וארכבתה דא לדא נקשן' (דנ' ה 6).

שהטיל עגנון במקורותיו מצטרפים לרשימה ארוכה של הפרשי מקרא–משנה שעמדה כביכול לנגד עיניו, ושלפיה עיבד ותרגם.

מלבד עצם הרכבת היסודות, אפשר להבחין גם ביחס קבוע בין היסוד המקראי ליסוד הלקוח מלשון חז"ל. תמיד היחס הוא בין פנים לחוץ, לשון מקרא מבפנים ולשון חז"ל מבחוץ: בין כשהצורה משתנה, בין כשהמילה מוחלפת – לעולם היסוד המקראי חבוי והיסוד החז"לי גלוי.¹⁴⁷

היחס בין רובדי הלשון אינו שווה תמיד. לעתים מילה המיוחדת למקרא הוחלפה במילה המיוחדת לספרות חז"ל (כגון אנה < להיכן), אך לעתים היחס אינו קיצוני: יש שמילה שהיא מקראית בלבד הוחלפה במילה המופיעה בשני רובדי הלשון (כגון אנוכי < אני), ויש שמילה המשמשת בשני רובדי הלשון הוחלפה במילה הנוהגת רק בלשון חז"ל (כגון אהבה < חיבה). בכל המקרים הכיוון אחד – תמיד הביטוי המקראי מתקרב ללשון חז"ל.

לא תמיד ברור אם השינוי נעשה במודע. בעניין זה ראוי להבדיל בין שני סוגי שינויים שנדונו במאמר זה. כשפסוק מסוים ומובחן עומד ביסוד הדברים מסתבר שהשינוי מכוון, כגון השינוי מלשון הפסוק 'מִחְמָר קִרְצֵתִי' אל 'שמחומר אחד נקוצו'. אך בקו לשוני כללי שאינו תלוי בפסוק מסוים, אפשר שהשינוי חל מאליו, על ידי התמזגות רובדי הלשון, כגון שימוש 'אילו' למשאלה בהשפעת מקבילתה המקראית 'לוי'.

כל הביטויים שהובאו כאן לא תורגמו תרגום מלא לגמרי, והדבר ברור מעצם הגדרת הנושא. תרגום מלא פירושו החלפת הביטוי בביטוי אחר. דבר זה היה מוחק את הביטוי המקראי ומעלימו כליל, ולא זה היה רצון הכותב. בדרך כלל הביטוי משמר חלק מיסודותיו המקוריים ורק חלקו תורגם ונשתנה. והרי כמה דוגמות מאפיינות. על פי הביטוי המקראי 'מִפְּנֵי מְנַעַר' נוצר 'מפונק מנוער', שהוכנסה בו המילה 'מפונק' מלשון חז"ל, אך נתקיימה בו 'נַעַר', שאינה בלשון חז"ל. לפי 'כי אקח מועד' שבמקרא נוצר הביטוי 'ונטל לעצמו מועד', שבו אמנם 'נטל' כבלשון חז"ל, אבל 'מועד' משמשת בו בהוראתה המקראית 'זמן' ולא בהוראתה שבלשון חז"ל 'הג'.¹⁴⁸ דוגמה מעניינת מבחינה זו היא תיקון שתיקן עגנון במהלך עריכת מהדורותיו: המשפט 'וכבר היתה אסתר מלכה מצפה הרבה שיתנחם בעלה אחרי לסונקה' נשתנה במהדורה מאוחרת אל 'סבורה היתה שבוש שינחם רבי ישראל שלמה אחר לסונקה'. הביטוי המקורי הוא 'יִנְחָם יִצְחָק אַחֲרֵי אִמּוֹ' (בר' כד 67), והפסוק התגלגל לשתי נוסחאות: 'ינחם אחרי' < יתנחם אחרי > ינחם אחר. בתחילה 'יתנחם' כבלשון חז"ל

147 במקרים נדירים מצאתי שהיחס הפוך: 'לקחת לו בגד' (עמ' 161); 'לקחת פיסת קרקע' (עמ' 169); 'לקחת להם בהמה' (עמ' 172); 'לקחת קרקעות' (עמ' 198) – הכוונה היא לקנות, כבלשון חז"ל, ואם כן הצורה כבלשון מקרא (לא 'ליקח') ואילו התוכן הסמנטי כבלשון חז"ל.

148 השווה 'וַיִּשֶׁשׂ ה' מוֹעֵד' (שם' ט 5) אל 'אמר לו, רבי, תן לי זמן, ונתן לו זמן' (משנה, בבא קמא ה, ו), וכך כבר בעברית המקראית המאוחרת: 'וְאָתְנָה לוֹ זְמַן' (נחמ' ב 6).

ו'אחרי' כפפסוק, בסוף 'ינחם' כפפסוק ו'אחר' כבלשון חז"ל.¹⁴⁹ ודומה לכך המקרה שהובא לעיל: 'ויעכב אותה מליך אחרי הבחורים' (עמ' רסג) – 'לבלתי לכת אחרי הבחורים' (רות ג 10), 'ש'לכת' נשתנתה בו אל 'לילך', אבל 'אחרי' המקראית נתקיימה בו (השווה למשל בלשון חז"ל 'שמשון הלך אחר עיניו' [משנה, סוטה א, ח]). בכל המקרים, יחד עם השינוי לכיוון לשון חז"ל, עיקר הביטוי מתקיים ומזוהה בקלות.

מהרכבת רובדי הלשון נוצרו ביטויים רבים שנתחדשו בידי עגנון.¹⁵⁰ אך לעתים הביטוי המורכב נוצר כבר לפניו. ביטויים כאלה השתדלתי לציין, ואולי יש מקרים שלא הבחנתי בהם. אך גם פרטים כאלה מייצגים את שיטתו. שהרי הביטוי המקראי המקורי ידוע היה לעגנון, והחלטתו להעדיף צורה ברוח לשון חז"ל אף היא מלמדת שלשון זו עדיפה הייתה בעיניו. כבר בימי הביניים החל תהליך טבעי של מיזוג רובדי הלשון, ועצם התופעה אינה המצאה של עגנון. המיוחד בכתובתו הוא שאצלו היה הדבר מכוון, ושהכול נוטה תמיד לעבר לשון חז"ל.

מנהג זה של עגנון מראה יפה את אופייה המחושב והמתוכנן של כתיבתו. פסוקים שעלו בדעתו לא הניחם לפרוץ לכתיבתו כמות שהם, אלא שקד עליהם לעצבם ולנסחם מחדש. ודומה שקו זה של ניסוח מתון ושקול ומדוקדק, לא נסחף ולא מתפרץ, הוא מן הקווים המאפיינים ביותר של כתיבתו.¹⁵¹

העובדה שעגנון כתב בסגנון לשון חז"ל אין בה משום חידוש. אולם מנהגו לתרגם לסגנון זה גם ביטויים מקראיים מוכיחה שהכתיבה בלשון חז"ל הייתה עיקרון מודע ומכוון שהדריך את כתיבתו. אין זה רק סגנון טבעי הנובע מאליו, כפי שאמר בהיתממות אופיינית: 'יש סגנון אחד שעובר מחז"ל עד עכשיו, זה סגנון המקרא, ההלכה וספרי יראים. אני מכיר הסגנון הזה מימי ילדותי, – התחלתי לכתוב כך, מבלי כוונה, ואינני רוצה לשנות'.¹⁵² אילו היו הדברים טבעיים כל כך לא היה פוגע בביטויים מקראיים וטורח לנסחם מחדש. במאמר זה נדון רק תרגום לשון מקרא ללשון חז"ל. ואולם נושא זה משקף את כל דרך

149 שטרן הביא מקרה זה במסגרת דיון בשינויי מהדורות כדי להראות את שינוי אחרי < אחר. ראה: ח' שטרן, 'מילות היחס בלשונו של ש"י עגנון על רקע מקורותיו הלשוניים', לשוננו, סד (תשס"ב), עמ' 248–249.

150 לאור זאת יש להסתייג במקצת ממה שכתב בנדויד: 'לא על חנם הקורא בעגנון מרגיש שלמות בסגנונו, וכן להפך בסיפורי המקרא "במדבר" של פרישמאן. ומפני מה? מפני שאינך חש סכסוך פנימי בסגנונו, אלא או כולו מקרא או כולו משנה. שניהם הגיעו לשיא בטהרת סגנונם, ואי אפשר שלא לראות בכך אמנות. עגנון ופרישמאן (ובשעתו מאפו) הצליחו בחיקוייהם להתקרב ביותר לשתי הדוגמות הקלאסיות שבספרותנו, למקרא ולמדרשים, ועל כן דורנו נוטה לראות גם בלשונם סגנונות הנחשבים קלאסיים (אם לא קלאסיציסטיים) – ובדין' (בנדויד [לעיל הערה 54], א, עמ' 262). לאור האמור כאן גם סגנונו של עגנון אינו טורח, שהרי גם הוא הרכיב לשון מקרא עם לשון חז"ל.

151 ראה לעיל הערה 136.

152 ריאיון לרפאל בשן, 1958, מצוטט לפי א' בר-אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 184.

עבודתו ואולי אף את שליחותו המיוחדת של עגנון בספרות העברית. שהרי כל יצירתו היא בחינת תרגום. עגנון עסק בנושאים המעסיקים את האדם בעת החדשה, וביניהם לבטי הדת ומשבר היהדות בתקופה זו. את הנושאים הללו הביע בכלים הלקוחים מן היהדות המסורתית, וכל יצירתו היא ניסיון ליצוק יין חדש בקנקן ישן. עגנון תרגם את מועקות היהודי החדש, ובעיקר את מבוכת היהדות בעת הזאת, לשפה המתחזה להיות שפת הדורות שמכבר, לשון חז"ל או לשון היראים, לשון שנוצרה בעולם אחר, ושביסודה עומדים לא רק מושגים אחרים ואידאות אחרות אלא במקרים רבים גם נקודת תצפית הפוכה לגמרי מזו של היהודי בעת החדשה. תרגום זה הוא שיצר את המתח העצום הגלום ביצירתו בין המשבר הפנימי לשלווה ולתמימות הנסוכים על הכול, תמימות כלפי חוץ, שהיא חלק מן הלבוש הקלסי שהלביש את יצירתו. עגנון הוא המתרגם הגדול של מצוקות דורו לשפת המקורות, שפה שנדמה היה כי לא תוכל להכיל את נושאי הספרות החדשה עד שקם עגנון ועשה זאת. מלאכת התרגום המתוארת במאמר זה אינה אפוא משחק בין לשונות אלא היא חלק מהותי של מפעלו, שבו יצק את כל המקורות שזרמו ליצירתו ואת כל הנושאים שהעסיקו את רוחו בצלם דמותה של לשון חז"ל.